

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN FELSEFESİ BİLİM DALI

KUR'ÂN-I KERİM'DE İRADE ÖZGÜRLÜĞÜ MESELESİ

ŞERİFE SÜMEYRA ERYİĞİT

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN:
PROF. DR. NAİM ŞAHİN

KONYA-2025

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	ŞERİFE SÜMEYRA ERYİĞİT		
	Numarası	22810201901		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ/ DİN FELSEFESİ		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	x	
		Doktora		
Tezin Adı	KUR'ÂN-I KERİM'DE İRADE ÖZGÜRLÜĞÜ MESELESİ			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

ŞERİFE SÜMEYRA ERYİĞİT
İmzası

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	ŞERİFE SÜMEYRA ERYİĞİT		
	Numarası	22810201901		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ/ DİN FELSEFESİ		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	PROF. DR. NAİM ŞAHİN		
Tezin Adı	KUR'ÂN-I KERİM'DE İRADE ÖZGÜRLÜĞÜ MESELESİ			

Bu çalışma, Kur'an-ı Kerim'de iradenin özgürlüğünü ele alarak özgürlük, irade ve sorumluluk kavramları arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Kavramsal çerçevede özgürlük, fatalizm, determinizm ve indeterminizm gibi temel yaklaşımlar değerlendirildikten sonra Kur'an'da iradeye dair müteradif kavramlar analiz edilmiştir. Çalışmanın devamında özgür iradeye ve zorunluluğa işaret eden ayetler üzerinden bir inceleme yapılmış, özgür iradeyi etkileyen ilahî irade, bireysel unsurlar ve dış faktörler detaylandırılmıştır. Bireysel unsurlar bağlamında nefis, iman, zihinsel ve psikolojik etkenler ele alınmış, bu unsurların özgür irade üzerindeki etkisi değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, irade, özgürlük, ilahi irade, insan iradesi, psikolojik etkenler, zihinsel etkenler

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

ABSTRACT

ABSTRACT

Author' s	Name and Surname	ŞERİFE SÜMEYRA ERYİĞİT		
	Student Number	22810201901		
	Department	Philosophy and Religious Sciences / Philosophy of Religion		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	x	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	PROF. DR. NAİM ŞAHİN		
Title of the Thesis/Dissertation	THE ISSUE OF FREEDOM OF THE WILL IN THE QUR'AN			

This study examines the concept of freedom of will in the Qur'an by analyzing the relationship between the concepts of freedom, will, and responsibility. Within the conceptual framework, fundamental approaches such as freedom, fatalism, determinism, and indeterminism are evaluated, followed by an analysis of synonymous terms related to will in the Qur'an. The study further investigates verses that refer to free will and necessity, detailing the factors affecting free will, including divine will, individual elements, and external factors. Within the scope of individual elements, concepts such as the self (nafs), faith, mental, and psychological factors are addressed, and their impact on free will is evaluated.

Keywords: Qur'an, Will, Freedom, Divine Will, Human Will, Psychological Factors, Mental Factors.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	iiv
KISALTMALAR	vi
ÖNSÖZ	vii
GİRİŞ	1
ÖZGÜRLÜK, FATALİZM, DETERMİNİZM, İRADE VE SORUMLULUK KAVRAMLARINA GENEL BİR BAKIŞ	1
1.1.Özgürlük	1
1.1.1.Özgürlük ve Özgürlük Kavramına Yaklaşımlar	1
1.1.2.Özgürlük Biçimleri	4
1.1.2.1.Seçme Özgürlüğü.....	5
1.1.2.2.Eylem Özgürlüğü.....	7
1.1.3.Özgürlüğün Sınırları	9
1.1.3.1.Sınırlı Özgürlük.....	9
1.1.3.2.Mutlak Özgürlük.....	11
1.2. Fatalizm	12
1.3.Determinizm ve Özgür İrade Tartışmaları	13
1.3.1. Katı Determinizm	15
1.3.2.İlmli Determinizm	17
1.3.3.İndeterminizm	19
1.4. İrade	20
1.4.1.İrade Nedir?	20
1.4.2.İrade Çeşitleri	22
1.4.2.1.Allah'ın İradesi.....	22
1.4.2.2.İnsanın İradesi.....	24
1.5. Sorumluluk	26
BİRİNCİ BÖLÜM	30
KUR'AN-I KERİM'DE İRADE VE ÖZGÜRLÜK	30
2.1.Kur'an-ı Kerim'de İrade ve İrade İle İlgili Müteradif Kavramlar	30
2.1.1.İrade	31
2.1.2.İrade ile İlgili Müteradif Kavramlar	35
2.1.2.1.Meşiet.....	35
2.1.2.2.İhtiyar.....	39
2.1.3.Özgürlük ve Sorumluluk	42
2.1.4.Özgür İradenin Önemi	47
2.2.Özgür İradeye Yer Veren Bazı Ayetlerin İncelenmesi	50
2.3.Zorunluluğa Yer Veren Bazı Ayetlerin İncelenmesi	51

2.4.Kur'an'ın Özgür İrade Anlayışı Bağlamında Bazı Çağdaş Felsefi Yaklaşımların Değerlendirilmesi.....	57
İKİNCİ BÖLÜM.....	62
KUR'AN-I KERİM'DE İRADENİN ÖZGÜRLÜĞÜNÜ ETKİLEYEN BAZI HUSUSLAR.....	62
3.1.Özgür İradeyi Etkileyen İlahî İrade	62
3.2.Özgür İradeyi Etkileyen Bireyle İlgili Unsurlar	67
3.2.1.Nefis.....	68
3.2.2.İman	70
3.2.3.Zihinsel Etkenler.....	73
3.2.4.Psikolojik Etkenler	79
3.3. İradenin Özgürlüğünü Etkileyen Diğer Unsurlar	84
SONUÇ	88
KAYNAKÇA.....	90

KISALTMALAR

bkz.	: Bakınız
by.	: Baskı yeri yok
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DÜİFD	: Diyarbakır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
FÜİFD	: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Haz.	: Hazırlayan
md.	: Madde
s.	: Sayfa
SDÜİFD	: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
SÜİFD	: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
ts.	: Tarihsiz
UÜİFD	: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Vd.	: ve diğerleri

ÖNSÖZ

İnsanın özgür iradesi ve bu iradenin sınırları, felsefî, kelâmî ve psikolojik tartışmaların merkezinde yer alan önemli bir problemdir. Bu konu üzerine çalışmayı tercih etmemizin temel nedeni, Kur'an-ı Kerim'in insanın özgür iradesine dair ortaya koyduğu yaklaşımın kapsamını daha iyi anlamak isteğimizdir. İnsanın seçim yapma kapasitesi ile zorunluluk arasındaki dengeyi Kur'an'ın bakış açısıyla araştırmak, bu çalışmanın çıkış noktasını oluşturdu.

Çalışmayı hazırlarken, insanın iradesine dair farklı düşünce ekollerini ve bu konunun tarihsel arka planını inceleme fırsatı bulduk. Bu süreçte, farklı disiplinlerin konuya yaklaşımını değerlendirirken, Kur'an-ı Kerim'in özgün bakış açısını ön plana çıkarmaya gayret ettik. Özellikle kavramların doğru anlaşılması ve ilgili ayetler bağlamında yorumlanması, çalışmanın en dikkat gerektiren kısmını oluşturdu.

Giriş kısmında, özgürlük, zorunluluk, irade ve sorumluluk kavramları tarihsel ve felsefî perspektiflerle ele alınarak, insanın irade kapasitesini sınırlayan veya destekleyen unsurlar üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda giriş bölümümüzde özgürlük biçimleri, determinizm ve indeterminizm gibi düşünce akımlarına yer verilerek, iradenin ne ölçüde özgür olduğu ele alınmıştır.

Birinci bölümde, Kur'an'ın insan iradesine yönelik yaklaşımları, ilgili kavramlar ve ayetler çerçevesinde analiz edilmiştir. İrade ile ilgili müteradif kavramlar açıklanmış, özgür iradeye ve zorunluluğa yer veren bazı ayetler değerlendirilmiştir. Ayrıca bu bölümde, Kur'an'daki özgür irade anlayışı çağdaş felsefî yaklaşımlar bağlamında ele alınmış; Açık Teizm, Plantinga'nın Özgür İrade Savunusu, Kant'ın ahlaki postulat anlayışı ve Nozick'in düşünce deneyi gibi örnekler üzerinden Kur'an'ın sunduğu perspektifin, bu yaklaşımlarla ne ölçüde örtüştüğü ya da hangi yönleriyle ayrıştığı değerlendirilmiştir.

İkinci bölümde ise Kur'an'da iradenin özgürlüğünü etkileyen unsurlar üç başlık altında ele alınmıştır. İlk olarak özgür iradeye etkisi yönüyle ilahi irade ele alınmış, ardından iradenin özgürlüğü üzerinde etkisi olan bireyle ilgili unsurlardan nefis, iman, bazı zihinsel etkenler ve psikolojik etkenler incelenmiştir. Ardından iradenin özgürlüğüne etki eden diğer bazı unsurlar da ele alınarak çalışma tamamlanmıştır.

Bu çalışmanın temel hedefi, Kur'an'da irade özgürlüğü meselesini analitik bir yaklaşımla ele alıp irdelemektir.

Çalışmamız sırasında bana rehberlik eden danışman hocam Prof. Dr. Naim Şahin'e, kıymetli fikirleriyle katkı sunan hocalarım Doç. Dr. Ömer Faruk Erdem ve Prof. Dr. Osman Zahid Çifçi'ye, kaynak temininde büyük destek sağlayan İSAM'a ve sabırları ve sevgileriyle her an yanımda olan aileme içtenlikle teşekkür ederim.

Şerife Sümeyra ERYİĞİT
KONYA 2025

GİRİŞ

ÖZGÜRLÜK, FATALİZM, DETERMİNİZM, İRADE VE SORUMLULUK KAVRAMLARINA GENEL BİR BAKIŞ

İnsan, varoluşunun birçok safhasında hangi ölçüde özgür olduğu ve hangi davranışlarının sorumluluğunu taşıdığı sorularıyla yüzleşmek zorunda kalmıştır. Hayatındaki seçimlerin ne kadarının kendi iradesine dayandığı ne kadarının dışsal zorunluluklar tarafından belirlendiği sorusu, bireyi hem düşünsel hem de ahlaki bir sorgulamanın içine çekmiştir. Bu temel problem, tarih boyunca farklı felsefi ve teolojik yaklaşımlarda çeşitli kavramlar üzerinden tartışılmıştır. Özgürlük, fatalizm, determinizm, indeterminizm, irade ve sorumluluk gibi kavramlar, insanın seçim kapasitesini, özgürlüğünün sınırlarını ve bu seçimlerin sonuçlarıyla yüzleşme biçimini anlamada anahtar rol oynamıştır.

Çalışmamızın ilerleyen aşamalarında, Kur'an'a göre özgür iradeyi etkileyen unsurların neler olduğunu, özgürlük ile zorunluluk arasındaki ilişkinin nasıl kurulduğunu ve insanın sorumluluğunun nasıl temellendirildiğini inceleyeceğiz. Bu kapsamda, ilahî irade, bireysel yetkinlikler, psikolojik ve zihinsel süreçler ile toplumsal ve kültürel faktörler gibi özgür iradeye etki eden temel unsurlar sistematik bir şekilde değerlendirilecektir.

1.1. Özgürlük

Özgürlük, bireyin fiillerinde karar alma süreci ve sorumluluk bilinci açısından merkezi bir konuma sahiptir. İnsanın iradesini nasıl kullandığı ve bu iradenin ahlaki yükümlülüklerle nasıl şekillendiği, bireyin hem iç dünyasına hem de toplumsal yaşamındaki davranışlarına yön vermektedir. Bu nedenle, konunun sağlıklı bir şekilde ele alınabilmesi için özgürlük kavramının detaylandırılması gerekmektedir.

1.1.1. Özgürlük ve Özgürlük Kavramına Yaklaşımlar

Özgürlük, çok boyutlu bir kavram olarak farklı disiplinlerin inceleme alanına girmiştir. Din felsefesi, insanın özgür iradesi ile sorumluluğu arasındaki ilişkiyi inceleyip, bireyin ilahi irade karşısındaki konumunu değerlendirirken Kelam, bu ilişkiyi kader ve irade bağlamında ele almıştır. Psikoloji ise özgürlüğü insanın zihinsel süreçleri ve

davranış kalıpları çerçevesinde değerlendirir. Bu disiplinlerin her biri, özgürlük kavramını farklı açılardan tanımlayarak değişik anlam katmanları oluşturmuştur.

Sözlükte özgürlük (hürriyet), “köle olmamak, bağımsızlık, soylu ve şerefli olmak” gibi anlamlara gelir. Hür kelimesi ise “köle olmayan, şerefli, soylu; her şeyin en iyisi” gibi anlamlar taşır (İbn Manzûr, ts.: IV/181-185).

Bir felsefe terimi olarak özgürlük, dış etkilerden bağımsız olarak insanın kendi istenci ve düşüncesiyle hareket edebilme yeteneğidir (Akarsu, 1975: 138). Bu tanım, özgürlüğün hem bireysel hem de toplumsal boyutlarını kapsar. Kişi, psikolojik ve biyolojik sınırları aşarak kendi ideallerine uygun davranabildiğinde gerçek anlamda özgür olur (Cevizci, 1999: 667).

İslam düşünürlerinden İbn Miskeveyh, dört temel faziletten biri olan iffetin kapsamındaki faziletler arasında gösterdiği hürriyeti “uygun olan yerlerden mal kazanmayı, uygun yerlere harcamayı sağlayan, uygunsuz yollardan kazanmayı da engelleyen nefse ait bir sıfat” şeklinde tanımlar (İbn Miskeveyh, 2022: 42).

Özgürlük, bireysel haklar ve toplumsal adaletin teminatı olarak değerlendirilmektedir. Felsefi ve siyasi tartışmalarda, özgürlük kavramı seçme, eylem, vicdan ve ekonomik özgürlük gibi farklı boyutlarda ele alınmıştır (Öner, 1990: 2).

Günlük hayatta özgürlük, zorlama yokluğu, bağımsızlık ve birinin hâkimiyeti altında olmamak olarak tanımlanır (Yeprem, 1980: 23). Ancak bu kavram tarih boyunca farklı anlamlar kazanıp, değişik düşünce ekollerinin odağı olmuştur.

İlkçağ felsefesinde bazı düşünürler, bilginin insanı özgürleştireceğini savunmuş; ancak çoğu, doğa yasalarının belirleyiciliği ve nedensellik ilkesi karşısında özgür irade fikrini tam anlamıyla temellendirememiştir. Ortaçağ’da ise düşünce dünyası farklı gelenekler içinde şekillenmiştir. Batı’da özgürlük anlayışı genellikle imanî sınırlar içinde değerlendirilmiş ve özgür iradenin aklî temellendirmesi ikinci planda kalmıştır. İslam düşüncesinde ise, insan iradesi ve sorumluluğu meselesi hem felsefi hem kelimî yönleriyle ele alınmış ve bu yönde çeşitli yorumlar geliştirilmiştir. Yeniçağ ve sonrasında özgürlük tartışmaları daha çok seküler zemine taşınmış; insan iradesi, çoğunlukla doğa ile sınırlı açıklamalarla değerlendirilmeye çalışılmıştır. Ancak bu yaklaşımlar, özgürlük fikrini yeterince temellendirememiş ve özgürlük, birçok düşünür açısından insan idrakini aşan bir mesele olarak kalmaya devam etmiştir (Yeprem, 1980: 43-90).

Kelamcılar, özgürlük konusunu insanın iradi fiilleri ile kader ve ilahi irade bağlamında tartışmışlardır. Cebriyye ekolü, insanın fiiller üzerinde hiçbir etkisinin

olmadığını savunarak, özgürlüğü tamamen reddetmiştir. Onlara göre insan, Allah tarafından belirlenmiş fiilleri yerine getirmek zorundadır (Kösen, 2020: 16).

Mu'tezile ekolü ise insanın tam anlamıyla özgür olduğunu ve kendi fiillerinin yaratıcı olduğunu ileri sürmüştür. Bu ekole göre insan, Allah'ın bahsettiği irade ve kudretle kendi eylemlerini belirler (Yeprem, 1980: 176-196).

Ehli Sünnet'in Maturidî ekolü ise bu iki görüş arasında dengenin temsilcisidir. Maturidilere göre insan, kendi fiillerini seçme yeteneğine sahiptir; ancak bu fiiller Allah'ın izni ve yaratmasıyla gerçekleşir. Bu görüş, hem ilahi iradenin mutlak gücünü korur hem de insanın sorumluluğuna vurgu yapar (Çelebi, 2013: 123).

Tasavvuf geleneğinde özgürlük, nefis ve dünya tutkularından kurtuluş anlamında kullanılır. Gerçek özgürlük, Allah'a tam teslimiyet ve maddi dünya bağımlılıklarından arınma ile mümkün olur (Çağrı, 1998: 18/503). Bu anlayışa göre, kulun Allah'tan başka her şeyden özgür olması yüksek bir manevi merteye olarak görülür. "Nefis ve dünya tutkularından kurtuluş" anlamındaki hürriyet, tasavvufta temel ilkeler arasındadır. Kulun yaratılmışlara köle olmaması ve maddi güçlerin etkisinden kurtulması olarak bahsedilen hürriyet, Allah'a olan sadık ve samimi kulluk sayesinde mümkün olup, insanı diğer varlıklara bağımlılıktan kurtarır. Tasavvuf kaynakları, büyük sûfilerin Allah'tan başka her şeyden özgür olma mücadelesini anlatan menkıbelerle doludur. Bu bağlamda hürriyet, ahlakın hareket noktası değil, ahlakın gayesi olarak görülür ve ulaşılması zor bir makamdır. Tasavvufî yolculuğun başlangıcında irade olsa da hürriyet yoktur; mürid, müridin rehberliğinde dünya ve nefis bağlarından kurtularak gerçek hürriyete ulaşır (Çağrı, 1998: 18/503).

Billington'a göre özgürlük kavramını idealize etmek tehlikelidir; kavram farklı dönemlerde farklı anlamlar kazanmış ve tek bir tanıma indirgenememiştir. İnsanların özgürlüğü, sözcüğün fiilî kullanımının ötesinde ve üzerinde başka bir zamandışı "ideal" ya da anlam varmış gibi ele almasını, özgürlüğe dair düşülen bir tuzak olarak değerlendirir. Ona göre "Özgürlük nedir?" sorusuna kapsamlı bir yanıt vermek, insanlığın bu sözcüğü kullandığı bütün zamanlara bakmayı gerektirir ki bu da mümkün görünmemektedir (Billington, 1997: 316-317).

Özgürlüğün herkes tarafından kabul edilebilecek tam bir tanımını yapmak zor olsa bile, bu belirsizlik, özgürlüğün önemini ve düşüncelerimizdeki yerini azaltmamaktadır. Tarih boyunca, özgürlük üzerine filozoflar, hukukçular, politikacılar ve kelamcılar tarafından birçok eser ve söylev yazılmış olması bunun bir göstergesidir (Öner, 1990: 2).

Özgürlük, bireyin ve ezilen sınıfların, baskıcı güçlere, zorbalara ve toplumsal yapıyı kontrol edenlere karşı isyan etmesiyle de özdeşleşmiştir. Özgürlük, yalnızca bireysel haklar ve özgürlükler değil, aynı zamanda toplumsal adalet ve eşitlik arayışında da kendini gösterir. Özgürlük uğrunda dökülen kanlar ve feda edilen hayatlar, özgürlüğün ne kadar derin ve güçlü bir ideal olduğunu kanıtlar (es-Salabî, ts.:13-14).

Özgürlük, insan yaşamında çoğu zaman doğal ve sorgulanmadan yaşanan bir durumdur. Birey, özgürken eylemlerini bir hak gibi yaşar; ancak özgürlüğün yokluğunda, bu eksikliği daha derin bir farkındalıkla hisseder. Hürriyetsizlik, bireyin kimliğine ve seçimlerine müdahale anlamına gelir; bu da iç dünyasında huzursuzluk ve sıkışmışlık yaratır. İnsan çoğu zaman hürriyetin değil, hürriyetsizliğin farkındadır (Öner, 1990: 6).

Aynı zamanda özgürlük, ulaşılmış bir son durum değil; sürekli aranan ve hiçbir zaman tam anlamıyla elde edilemeyen bir idealdir. Tarih boyunca özgürlük; yalnızca fiziksel değil, aynı zamanda zihinsel, ahlaki ve toplumsal yönleriyle ele alınmış, bireyin kendini gerçekleştirme kapasitesiyle ilişkilendirilmiştir (Öner, 1990: 127).

Bu değerlendirmelerin ardından şimdi de, özgürlüğün farklı biçimleri üzerinde durarak, seçme ve eylem özgürlüğü gibi kavramları ayrıntılı şekilde inceleyeceğiz.

1.1.2. Özgürlük Biçimleri

Özgürlüğü oluşturan farklı unsurlar nelerdir? Fiziksel hareket özgürlüğü yeterli midir, yoksa bireyin düşünceleri, değerleri ve eylemleri üzerindeki özgürlük de aynı derecede önemli midir? İnsan, yalnızca seçim yapabilme hakkıyla mı özgürdür, yoksa bu seçimleri uygulama gücü de özgürlüğün ayrılmaz bir parçası mıdır? Özgürlüğün birey yaşamındaki bu çok katmanlı yapısını anlamak için özgürlük biçimlerini incelemek, özgürlüğün kapsamı ve sınırları hakkında daha geniş bir perspektif sunacaktır.

Özgürlük hakkında farklı düşünürler farklı sınıflamalar yapmışlardır. Nitekim özgürlüğün; istenç özgürlüğü, kişisel özgürlük, düşünme özgürlüğü, törel bilinç özgürlüğü, eylem özgürlüğü (Cevizci, 1999: 138-139) gibi başlıklar altında açıklanmaya çalışıldığını görmekteyiz.

Özgürlük, çeşitli imkânlar arasında seçim yapabilme yetisi olarak ele alındığında; istemek, özgürlüğün birinci basamağı olup, seçim yapabilmek için farklı imkânların mevcut olması gereklidir. Öner'in taksimine göre seçme, hürriyetin temel unsurlarından birisidir. Seçmeden sonra da eylem gelmektedir (Öner, 1990: 5).

Biz de özgürlük biçimlerini Öner'in taksiminden yola çıkarak "seçme özgürlüğü" ve "eylem özgürlüğü" olmak üzere iki başlıkta inceleyeceğiz.

1.1.2.1. Seçme Özgürlüğü

Seçme, insan kişiliğindeki çatışan güçlerden birinin ağır basması olarak açıklanabilir ve özgürlüğün temel bir unsurudur (Fromm, 1994: 122).

Bir fiili gerçekleştirmek için onu seçmek gerekir; aksi halde bu fiil tayin edilmiş olur ve özgürlükten söz edilemez. Bu bağlamda, İslam düşüncesinde seçme özgürlüğü kavramı, bilinçli ve gönüllü bir tercihi ifade eden "ihtiyar" terimiyle ilişkilendirilir. "İhtiyar" kavramı, failin bir fiili yapıp yapmama özgürlüğü olarak tanımlanmaktadır (Apaydın, 2000: 21/575).

Seçme hürriyetinin kaynağı tartışmalıdır. Bireyin tercihleri, geçmiş deneyimler, çevresel etkenler ve akıl yürütmelerle şekillenir. Deterministler, her tercihin bir sebebe bağlı olduğunu öne sürerken, kayıtsızlık hürriyeti savunucuları mutlak seçme özgürlüğünü savunmaktadır (Öner, 1990: 8-9). Benzer bir şekilde, hukuk alanında da bireyin eylemlerinin belirli sebepler doğrultusunda şekillendiği ve nedensellikten bağımsız olmadığı kabul edilmektedir (Güriz - Ersöz, 1967: 209).

Seçme süreci, bireyin alternatifleri bilmesine ve değerlendirmesine bağlıdır. Özgür bir tercih yapabilmek için bireyin farkındalığı büyük önem taşır. Seçimlerimizdeki özgürlük, bilinç olmadan söz konusu olmayacaktır. Bilinç, algı ve bilgileri zihinde duru ve saf olarak izleyebilme yetisi olduğundan, insan gerçek anlamda bilinç sayesinde özgürleşebilecektir ve bilincin işlevi de farkındalığın artmasıyla mümkün olacaktır (Ödemiş, 2021:132).

Özgür bir seçim için bireyin seçeneklerinin farkında olması ve bu seçenekleri değerlendirebilmesi gerekir. Seçeneklerin varlığından habersiz olan biri, aslında seçim yaptığını düşünse bile gerçekte tek bir yöne mahkûm olabilir. Bu yanılsama, bireyin özgür iradesini sınırlandıran önemli etkenlerden biridir. Alternatiflerin farkına varmak ve bu seçenekleri bilinçli bir şekilde değerlendirmek, özgür iradenin işleyebilmesi için temel şartlardandır. Seçim yapma süreci yalnızca seçeneklerin varlığına değil, aynı zamanda bireyin bu seçenekleri anlamlandırma kapasitesine de dayanır. Bilinç düzeyi yetersiz olan bir birey, özgür olduğunu zannetse de aslında dışsal veya içsel bazı etkenlerle sınırlandırılmış bir seçim yapmış olabilir. Gerçek özgürlük, bireyin seçeneklerini

keşfetmesi ve bu seçenekleri bağımsız düşünceyle değerlendirerek seçimlerini yönlendirebilmesiyle söz konusu olacaktır. Bilinç, bu süreçte bireyin güçlü bir rehberi olarak karşımıza çıkar.

Seçme özgürlüğünü etkileyen faktörler, iç ve dış etkenler olmak üzere iki ana grupta incelenebilir. Dış etkenler arasında fiziki şartlar, toplumsal normlar ve seçenek yokluğu önemli bir yer tutar. Eğitim olanakları, mesleki tercih ve sosyal ilişkiler, bu etkenlerden doğrudan etkilenebilir.

Özgürlüğe etki eden bir dış unsur olarak kabul edebileceğimiz toplum, bireyin seçimlerinde bir sınır koyucu olarak karşımıza çıkmaktadır. From'a göre toplum, bireyi dış dünyaya bağlayan simgesel bir göbek bağı gibi düşünülebilir. Burada toplumun bireye güven ve aidiyet sağlayıcı bir unsur olması durumu etkili olmaktadır ve birey, kendisini dış dünyaya bağlayan bu bağdan ne kadar kurtulursa o kadar özgür olacaktır (Fromm, 2015: 44).

Modern dünyada birey, popüler olanı tercih etmeye zorlayan sistemlerle kuşatılmıştır. Bu durum, bireyi belirli kalıplara sokar ve bireyin gerçekten kendi iradesiyle mi hareket ettiği, yoksa dış faktörlerin mi baskın olduğu sorusunu gündeme getirir (Fromm, 2015: 13).

Seçme özgürlüğünü etkileyen iç etkenler arasında ise mizaç, kişilik, psikolojik durum ve bilinç yer alır. Örneğin mizacı cesur olan bireyler risk alma eğilimindeyken, çekingen bireyler daha temkinli davranabilir. Benzer şekilde, psikolojik sağlık da seçme özgürlüğünü etkileyen önemli bir faktördür. Başkalarının onayına duyulan ihtiyaç, bireyin kendi değerlerinden uzaklaşmasına sebep olabilir ve bağımsız düşünmesini zorlaştırabilir (Payot, 2020: 41). Bu bağlamda, sosyal medya gibi unsurların bireyin iradesini sınırlandırma potansiyeline sahip olduğu söylenebilir.

Bireyin özgürlüğünü koruyabilmesi için kendi düşüncelerini şekillendirme ve kararlarını bilinçli bir şekilde alma becerisini geliştirmesi gerekmektedir. Örneğin fanatiklik, bireyin eleştirel düşünmeyi reddetmesi ve tek bir bakış açısına sıkışmasıyla seçme özgürlüğünü ortadan kaldıran bir tutumdur (Poyraz, 1999: 178-187). Fanatik bireyler, kendi doğrularını mutlak gerçek kabul ederek farklı düşünceleri reddeder ve bu da özgür iradelerinin daralmasına neden olur.

Bu noktada, bireyin özgürlüğünü bilinçli bir şekilde değerlendirebilmesi için düşünsel farkındalık geliştirmesi şarttır. İslam düşüncesi bağlamında ele alındığında, bu özgürlük bilincinin gelişiminin "Oku!" (Alak, 96/1) emriyle temellendirildiğini

söyleyebiliriz. Ancak burada "okuma" eylemi salt metinsel bir pratiği değil, bireyin kendisini, çevresini ve varoluşunu anlamasını kapsayan derin bir epistemolojik süreci ifade etmektedir. Felsefi açıdan değerlendirildiğinde, insanın bilişsel yetileriyle kendi varoluşunu anlamlandırması, ona iradesini belirleme gücü kazandırır. Özgürlük, yalnızca seçeneklerin varlığıyla değil, bu seçeneklerin birey tarafından akıl yürütme ve düşünsel analiz süzgecinden geçirilmesiyle anlam kazanır. Bu noktada, bireyin seçimlerini yalnızca dışsal uyaranlarla değil, kendi bilinç süreçleriyle şekillendirmesi gerektiği açıktır.

Sonuç olarak seçme özgürlüğü, özgürlük biçimlerinin temel boyutlarından biri olup hem içsel eğilimler hem de dışsal koşullardan etkilenmektedir, diyebiliriz. Gerçek anlamda özgür bir seçim yapabilmek, bireyin farkındalık geliştirip kendisini etkileyen unsurları tanımasına ve iradesini belirleyen faktörleri sorgulamasına bağlıdır. Felsefi açıdan bakıldığında, seçme özgürlüğünün yalnızca fiziksel ve toplumsal belirlenimlerle değil, bireyin düşünsel kapasitesi ve öz farkındalığı ile de doğrudan ilişkili olduğu görülmektedir. Ancak seçme özgürlüğü, özgürlük biçimlerinin yalnızca bir yönüdür.

Seçme özgürlüğünü tamamlayan önemli bir boyut olarak şimdi de insanın bu seçimlerini eyleme dönüştürme kapasitesini inceleyeceğiz.

1.1.2.2. Eylem Özgürlüğü

Eylem, mümkün olanın gerçekleştirilmesi, yani imkân dahilinde bulunan bir durumun fiiliyata dökülmesidir. Başka bir ifadeyle, bir şeyin başka bir şey üzerinde etkili olması, etkileyenin ortaya çıkardığı sonuç ve bu etkinin varlık üzerinde gözlemlenebilir hale gelmesidir (Yazıcıoğlu, 1996: 13/59).

Eylem özgürlüğü, dış baskılardan özellikle de başkalarının baskısından bağımsız olarak kendi isteğine göre davranabilme hak ve gücü olarak tanımlanmıştır (Akarsu, 1975: 139).

İnsanın özgür eylemleri, iradeye bağlı ve bilinçli olmalıdır demiştik. Dolayısıyla refleksler, içgüdüler ve hipnoz durumundaki hareketler özgür eylemler kapsamına girmez. Eylem, zihinde verilen bir kararın dış dünyada uygulanmasıdır. İnsanların kararlarını eyleme dökmeye, fiziki dünyadan, dinden veya toplumdan kaynaklanan ve özgürlüğünü kısıtlayan bazı engeller bulunmaktadır. Bu engeller, biyolojik yapıyla ilgili içsel faktörler veya doğadan gelen dışsal faktörler olabilir. İnsanlık, bilimsel ve teknolojik

faaliyetlerle bunlardan aşabileceği engelleri aşmaya çalışır. Din ve toplumdaki gelen engeller, insana hürriyetsizliğin bilincini daha çok hissettirir. Din, bireyin özgürlüğünün sınırlarını belirlerken, toplumdaki gelen engeller ahlak kuralları, devlet yasaları ve sosyal çevrenin kurallarından kaynaklanır (Öner, 1990: 58-60).

Eylem özgürlüğü, kamu hayatının hürriyetleri ve ferdi hürriyetler olarak iki ana başlık altında incelenebilir. Kamu hayatına dair hürriyetler, kamu fonksiyonlarına katılma ve siyasi haklardan doğan hürriyetleri kapsar. Ferdi hürriyetler ise kişinin maddi (barınma, çalışma, mülkiyet, üretim, tüketim) ve manevi (din, basın, söz, öğretim, toplanma, dernek kurma) dünyası ile ilgili hürriyetlerdir (Öner, 1990: 65).

Birey için eylemde hürriyet hali, ihtiyaçlarına göre değişmektedir; entelektüel düşünce yapısına sahip bireyler için önemli olan fikir özgürlüğü, sorgulamadan kabul etme eğiliminde olan kişiler için bir anlam ifade edemeyebilir. Bir özgürlük alanının kabulü bilgi ve ihtiyaçla ilişkilidir. Hürriyetlerin önemi de kişiye seçimi telkin eden kaynağa ve bu kaynağa olan bağlılık derecesine göre değişecektir. Kişiye seçimi telkin eden en etkili kaynak Allah'tır ve O'nun emirlerinin yerine getirilmesi kişi için, inanç temelli bir zorunluluk haline gelmektedir. Kişi, inanç ile ilgili eylemlerini sınırlayan bir etkenle karşılaştığında, iradesini tam anlamıyla gerçekleştiremediğini fark eder ve özgürlük yoksunluğunu güçlü bir şekilde yaşar (Öner, 1990: 64-83).

Din özgürlüğünü, herhangi bir dine inanan kişilerin, o dinin emirlerini bir engelle karşılaşmadan yerine getirebilme hali olarak tanımlayan Öner'in (Öner, 1990: 80), eylem özgürlüğü adı altında bunu ele almış olması, bu özgürlük çeşidinin herhangi bir dini tercih etme özgürlüğü olarak değil, hali hazırda tercih edilmiş olan dinin emirlerini günlük hayatta yapabilmek için yapılamama boyutu ile ele alınmış olmasındandır.

Ferdi özgürlükler içerisinde bulunan manevi özgürlüklerin gerçekleşmesi hoşgörüyeye bağlıdır; hoşgörüsüz ortamlarda bu hürriyetler zarar görür ve insanlar kanunların izin verdiği ölçüde bile haklarını kullanamaz. Hoşgörülü olmak, geniş bir kültür ve sağlam bir eğitim gerektirir. Toplumlar medenileştikçe, hoşgörü duygusu da artmaktadır (Öner, 1999: 337).

Peki, hem seçimlerinde hem de eylemlerinde bu kadar etkene maruz kalan insanın özgürlüğünün sınırsız olduğunu söyleyebilir miyiz? Bireyin özgürlüğünü hem seçme hem de eylem boyutunda etkileyen, sınırlandıran etkenler olduğundan yukarıda bahsetmiştik. Şimdi de bu kavramın sınırları nelerdir onu ele alalım.

1.1.3. Özgürlüğün Sınırları

Özgürlük, insanın tercih yapma ve eylemde bulunma kapasitesini ifade ederken, bu kapasitenin sınırlı olup olmadığı tarih boyunca tartışılmıştır. İnsan, doğası gereği özgürlüğe sahip olmakla birlikte, bu özgürlüğün sınırları içsel ve dışsal etkenlerle şekillenir. Hukuki, toplumsal, ahlaki ve psikolojik faktörler bireyin hareket alanını daraltabilir veya yönlendirebilir. Bu noktada, özgürlüğün sınırlı olup olmadığı, hangi faktörler tarafından sınırlandırıldığı ve mutlak özgürlüğün mümkün olup olmadığı üzerine yapılan tartışmalar önem kazanmaktadır. Aşağıda, sınırlı özgürlük kavramı ele alınarak, bireyin özgürlük deneyiminin hangi sınırlar içinde şekillendiği incelenecektir.

1.1.3.1.Sınırlı Özgürlük

İnsan tamamen bağımsız seçimler yapabilme kapasitesine sahip midir? Özgürlüğüne getirilen sınırlandırmalar bireyi nasıl etkiler?

Sınırlı özgürlük, bireyin belirli özgürlük alanlarına sahip olmakla birlikte, bu alanların çeşitli içsel veya dışsal etkenlerle kısıtlandığı bir durumu ifade eder.

İnsanın özgürlük kapasitesi, yalnızca toplumsal ve ahlaki düzenlemelerle değil; biyolojik zorunluluklar, doğa koşulları ve bireyin psikolojik sınırlarıyla da şekillenmektedir. Bu çok boyutlu sınırlamalar göz önüne alındığında, özgürlüklerin toplumda yaşayan tüm bireyler için dengeli kullanılması gerekmekte ve insan doğası gereği bencil olduğundan, bu özgürlükler genellikle sınırlandırılmak zorunda kalmaktadır (Öner, 1990: 75).

İnsan doğası gereği özgürlüğü arzular; ancak toplumsal kurallar, ahlaki değerler, dini yükümlülükler ve yasal çerçeveler hürriyeti belirli sınırlar içine alır. Dolayısıyla birey mutlak özgürlükten yoksundur; fakat belirli sınırlar içinde seçim yapabilme kabiliyetine sahiptir.

Gerek seçme özgürlüğünde gerekse eylem özgürlüğünde insanın özgürlüğünü sınırlayan engeller geniş bir bakış açısıyla, aşağıdaki başlıklar altında incelenebilir:

Kalıtım, özgürlüğü sınırlandıran önemli etkenlerden biridir. Ancak burada epigenetik yaklaşım bize şunu öğretir: Genler kaderimizi belirlemez, yalnızca yatkınlıklarımızı şekillendirir.

Aile, öğretmenler ve akran çevresi, bireyin davranış kalıplarını yönlendirir. Ebeveynlerin transfer ettiği değer yargıları, bireyi belirli yaşam tarzlarına yöneltebilir. Hayranlık duyulan idoller bireyin özgün benliğini zayıflatabilir; modern dünyada enformatik cehalet bireysel iradeyi tehdit eden önemli unsurlardan biridir.

Mikro ve makro kültürel ortamlar, bireyin özgürlük kapasitesi üzerinde etkilidir.

Yaşanılan ülkenin yazılı ve yazısız yasaları, bireyin özgürlük alanını daraltabilir.

Dinler, bireyin davranışlarını sınırlandırıcı veya yönlendirici bir güce sahip kurumsal yapılar olarak karşımıza çıkar.

Beynin fizikoşimik yapısı, insanın irade kapasitesini doğrudan etkiler.

Doğada hüküm süren evrensel nedensellik, bireyin özgürlüğünü sınırlandıran diğer bir unsurdur.

Bireyin psikolojik yapısı, özgürlük deneyimini şekillendiren önemli faktörlerden biridir (Ödemiş, 2021: 278-280).

Bu faktörler bireyin hareket alanını daraltsa da insanın özgürlük arayışı devam etmektedir. Örneğin, birey toplumsal kurallar içinde özgürlüğünü sürdürmeyi çoğu zaman kendi iradesiyle seçer. Fromm'a göre yalnızlık ve soyutlanmışlık, insan zihnini parçalayabilir; bu nedenle birey toplum içinde kalmayı tercih eder. (Fromm, 2015: 35-44) Özgürlüğü sınırlandıran bazı bağlar aynı zamanda bireye güven ve aidiyet hissi de kazandırmaktadır (Öner, 1990: 60).

Ontolojik bağlamda insanın varoluşu, doğanın nesnel yasaları ve biyolojik zorunluluklarıyla şekillenmektedir. Toplumdan tamamen koparak doğada izole bir yaşam sürmek dahi mutlak özgürlüğe ulaşmayı mümkün kılmaz; çünkü insan varlığının temel koşullarıyla sürekli yüzleşmek zorundadır. Açlık, susuzluk, uyku gibi biyolojik zorunluluklar bireyin eylemlerini kaçınılmaz biçimde yönlendiren doğal sınırlardır. Aynı şekilde, doğanın fiziksel şartları – sıcaklık, soğuk, tehlikeli çevresel koşullar – bireyin özgürlük kapasitesini sınırlar.

Bu bağlamda, insanın özgürlük deneyimi yalnızca toplumsal ve kültürel koşullarla değil, ontolojik ve biyolojik gerçekliklerle de belirlenmektedir. İnsanın biyolojik yapısı, psikolojik eğilimleri ve doğanın evrensel kuralları, özgürlük kapasitesinin sınırlarını çizen temel faktörlerdir. Birey, doğanın bu nesnel zorunluluklarından bağımsız kararlar alamaz. Dolayısıyla, insanın özgürlüğü mutlak bir bağımsızlık değil; belirli sınırlar içinde gerçekleşen hem içsel hem de dışsal zorunluluklarla şekillenen dinamik bir süreçtir.

Bireyin özgürlüğü bilgisiyle de doğrudan ilişkilidir. İnsan yalnızca bildikleri doğrultusunda seçim yapabilir; bu yüzden seçme hürriyeti, aklının, bilgisinin ve bilincinin sınırlarıyla da örtüşmektedir (Öner, 1990: 49). Özgürlüğü deneyimleme biçimi, bireyin anlama ve yorumlama yetisiyle doğrudan bağlantılıdır.

İslam düşüncesinde, özgürlük kavramı farklı ekoller tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır. Tanrı'nın kudreti kabul edildiğinde, insanın seçimleri ve eylemleri ilahi otorite tarafından belirlenmiş gibi görünse de, bireyin sorumluluğu ve iradesi farklı düşünce ekolleri çerçevesinde çeşitli biçimlerde değerlendirilmiştir.

Teorik düzlemde sınırlı özgürlük tartışmaya açık olsa da pratik hayatta bireyler genellikle kendi eylemlerinde özgür olduklarını hissederek hareket ederler (Yazıcıoğlu, 1996: 13/64).

Sonuç olarak, sınırlı özgürlük, insan iradesinin çevresel, biyolojik ve varoluşsal zorunluluklarla şekillenen dinamik bir sürecini ifade etmektedir. Bireyin özgürlüğü, yalnızca toplumsal normlar ve yasalarla değil, doğanın nesnel gerçeklikleri ve bireyin kendi bilinç sınırlarıyla da belirlenmektedir. İnsanın mutlak anlamda bağımsız bir iradeye sahip olması mümkün görünmese de bu sınırlar içinde özgür seçimlerde bulunabilme kabiliyeti, insan varoluşunun önemli bir yönünü oluşturur.

İnsanın özgürlüğü sınırlarla ele alınabilirken, mutlak ve sınırsız özgürlük ise Tanrı'ya atfedilen bir nitelik olarak karşımıza çıkmaktadır. Şimdi de, Tanrı'nın mutlak özgürlüğünü ve bu özgürlüğün insan iradesi ile ilişkisini inceleyeceğiz.

1.1.3.2. Mutlak Özgürlük

Yukarıda özgürlük, çeşitleri ve özgürlüğün sınırlarından bahsettik. Peki, insan iradesi ve özgürlüğüne odaklanan bu teorilerin Tanrısal irade ve özgürlüğe bakış açıları nedir? İnsan yanılabilir, sınırlı ve birçok faktörden etkilenen bir varlık olduğu için akletmesi ve iradesi kusurlu olabilir. Aynı zamanda insan iradesi değişken ve kararsız olabilirken, Tanrısal irade ve akletmede bu eksikliklerden bahsedilemez (Yazıcı, 2021: 9).

Mutlak kavramı, kendi kendine var olan, bağımsız, zorunlu, değişmez, kesin, sınırlanamayan, tam ve yetkin olup, varoluşu için hiçbir şeye ihtiyaç duymayan ve Tanrı'nın özgürlüğünü ifade eden bir kavramdır (Bolay, 2009: 256). Mutlak özgürlük,

hiçbir dış baskı, kısıtlama veya zorunluluk olmaksızın tamamen kendi iradesiyle hareket edebilme yeteneğini ifade eder.

Filozoflar arasında Tanrı'nın mutlak özgürlüğü ile ilgili farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Teist filozoflara göre, mutlak özgürlük yalnızca Tanrı'ya özgüdür, çünkü insanın özgürlüğü sınırlı koşullar içinde gerçekleşir. Bu sınırlamalar, insanın seçimlerini tamamen ortadan kaldırmaz; aksine, belirli sınırlar içinde anlamlı ve sorumlu seçimler yapma imkânı tanır. İnsanın özgürlüğü, bu bağlamda Tanrı'nın mutlak iradesiyle uyum içinde şekillenen bir özgürlük alanıdır.

Tanrı'nın iradesi, insan iradesinden farklı olarak mutlak bilgi ve kudrete dayanır. İnsan iradesi bilgi eksikliği, duygular ve dış etkenlerle sınırlandırılırken, Tanrı'nın iradesi kusursuzdur ve her zaman en iyi mümkün dünyayı gerçekleştirme yönünde işler. Bu tercih, Tanrı'nın mükemmel bilgisi ve kudretiyle uyumludur ve herhangi bir zorunluluk içermez. Tanrı, en iyi dünyayı seçme iradesini zorunlulukla değil, tamamen özgür iradesiyle gerçekleştirmiştir (Yazıcı, 2021: 1-3).

Mutlak özgürlüğü tartışırken, Tanrı'nın eylemleri farklı şekillerde gerçekleşebilir mi? sorusu da önemli bir mesele olarak ortaya çıkar. Bazı filozoflar, Tanrı'nın eylemlerinin mükemmel bilgiye dayanması nedeniyle başka türlü olamayacağını savunsa da bu durum, Tanrı'nın özgürlüğünü ortadan kaldırmaz. Tanrı'nın eylemleri, mükemmel bilgi ve kudretle uyum içinde olmakla birlikte, tamamen özgür bir tercihin sonucudur (Yazıcı, 2021: 1-3).

Sonuç olarak, mutlak özgürlük yalnızca Tanrı'ya ait bir nitelik olarak kabul edilirken, insanın özgürlüğü belirli sınırlar içinde şekillenir. Mutlak varlık olan Tanrı, insana seçim yapma yetisi vermiş ancak bunu kendi iradesinin çerçevesinde anlamlandırmıştır. Bu bağlamda, insanın özgürlüğü bağımsız bir alan barındırorsa da, sınırsızlık yalnızca Tanrı'ya mahsustur diyebiliriz.

1.2. Fatalizm

İnsanın hayatında karşılaştığı olaylar ve seçimleri, belirlenmiş bir kaderin sonucu mudur? Mutlak bir varlık düşüncesi bizleri, insanın yaşadığı her durumun bir plana göre işlediği sonucuna mı götürür? Şimdi de mutlak varlık kavramından hareketle bir uç görüş haline gelen kaderci bir yaklaşım olan fatalizmi, insan iradesi ve özgürlüğü üzerinden ele alalım.

Yazgıcılık anlamında kullanılan fatalizm, her şeyin alinyazısına göre önceden belirlenmiş olduğuna, insanın bu önceden belirlenmiş olan alinyazısını değiştiremeyeceğine inanan dünya görüşü (Akarsu, 1975: 186); bütün hadiselerin, bozulmaz ve değişmez bir şekilde tabiatın ve alemin üstünde mevcut olan yegâne bir kuvvet tarafından önceden tespit edilmiş olduğuna inanan felsefi akım (Bolay, 2009: 379) olarak tanımlanmaktadır.

Geçmişten günümüze kadar birçok toplumda ve hatta bazı Müslüman toplumlarda bile, kaynakların doğru anlaşılması ya da hiç öğrenilmemesi sonucu, insanın irade ve sorumluluğunu göz ardı edip her şeyi ilahi iradeye bağlayan fatalist bir anlayışın geliştiği gözlemlenmiştir (Kasapoğlu, 2008: 88).

Bu yaklaşıma göre, insanın seçimleri ve çabaları, nihai sonucu değiştirmez; her şey mutlak bir şekilde yazgıya, yani değiştirilemez bir kadere bağlı olarak gerçekleşir. Fatalizm, bireysel özgürlük ve iradenin etkisiz olduğunu iddia eder ve olayların kaçınılmaz bir şekilde belirlenmiş bir düzen içinde gerçekleştiğini öne sürer (Bolay, 2009:379-381).

Fatalizm anlayışı, insanın özgür iradesini işlevsiz kılan bir bakış açısı sunar ve varoluşu, önceden belirlenmiş bir kader çerçevesinde değerlendirir. Bu yaklaşımda, bireyin yaşamı boyunca aldığı kararlar ve yaptığı tercihler, önceden yazılmış bir senaryonun parçası olarak görülmekte, dolayısıyla bireysel özgürlüğe alan tanınmamaktadır. Bu görüş, sadece insanın eylemlerini değil, aynı zamanda sorumluluklarını da sınırlı kılar; çünkü her olayın, insanın irade ve çabasını devre dışı bırakan mutlak bir irade tarafından belirlendiği kabul edilir. İnsanın tüm yaşamını, özgürlüğünü ve sorumluluğunu gölgede bırakan bu düşünce, varlık ve irade arasındaki ilişkiye dair önemli sorunlar ortaya çıkarır. Fatalist düşünce, bu bağlamda insanın irade gücünü inkâr eden ve kaderin mutlak gücü karşısında insanı edilgen konuma iten bir sistem olarak dikkat çekmektedir.

1.3. Determinizm ve Özgür İrade Tartışmaları

Daha çok “itikadi” olan fatalizmi inceledikten sonra şimdi de bu görüşle karıştırılmaya müsait olan, ancak “ilmi ve tecrübi” olması (Bolay, 2009: 381) yönü ile dikkati çeken determinizmi inceleyelim.

Determinizmi Akarsu şu şekilde açıklamaktadır:

“Determinizm, evrende meydana gelen her şeyin nedensellik bağlantısı içerisinde belirlendiğini savunan bir görüştür. Ahlak Felsefesinde determinizm ile ilgili iki yaklaşım vardır:

1- İnsanın isteme ve eylemlerinin iç ve dış nedenlerle belirlenmiş olduğunu dolayısıyla da salt bir istenç özgürlüğünün olamayacağını savunan görüş Buna göre;

a) İstenç ve eylem dış etkenlerin ürünüdür

b) İnsanın istemeleri her zaman içinde bulunduğu toplumsal koşullara bağlıdır, bu koşullar istenci belirler

c) İnsanın eylemlerini tarih belirler

2- İstenç ve eylemleri iç etkenlerin, ben'in, kişiliğin ürünü olarak gören anlayıştır.

İstencin ve eylemin nedeni kişilik olarak alındığında özgürlüğe yer verilmiş olacaktır.”

(Akarsu, 1975: 26)

Determinizm, evrendeki her olayın ve olgunun bir neden-sonuç ilişkisi içinde olduğunu ve hiçbir şeyin nedensiz gerçekleşmediğini savunur. Bu düşünce, fiziksel evrende ve insan tarihindeki tüm olayların belirli nedenlere bağlı olarak meydana geldiğini ifade eder. Determinizm, doğanın nedensel yasalara tabi olduğunu, hiçbir şeyin yoktan var olamayacağını ve her şeyin dış etkenler tarafından belirlenen yasalar çerçevesinde gerçekleştiğini iddia eder. Evrende rastgele veya özgür bir eylem yoktur; her şey önceden belirlenmiş bir düzen içinde hareket eder.

Bu görüşe göre, irademizin bu sebepler zinciri üzerinde hiçbir etkisi yoktur ve olayların gerçekleşmesi kişisel nüfuza değil, sebeplerin kuvvetine bağlıdır. Spinoza'nın evrensel determinizmi, objektif akılcılığın ulaştığı en tam ve mutlak deterministik örneği olarak kabul edilir (Bolay, 2009: 38).

Determinizm, felsefe tarihinde sürekli tartışılan konulardan biri olup, İslâm düşüncesinde illiyet, Batı felsefesinde ise causalité terimiyle ifade edilen sebeplilik fikriyle yakından ilgilidir. Latince determinatio kelimesinden türeyen bu terimin klasik İslâm düşüncesinde teknik bir karşılığı yoktur, ancak muhtevası sebep ve illet kavramları etrafında tartışılmıştır. Osmanlı Türkçesi'nde determinizm yerine icâbiyye, vücûbiyye, zarûriyye kelimeleri kullanılmıştır (Kutluer, 1994: 215).

Determinizmin bir diğer özelliği, sebep ve netice arasındaki bağıllıkta zamanın rol oynamaması gerektiğidir. Zamanın olayların özünü değiştirdiği ve yaratıcı olarak etkilediği kabul edilirse, aynı sebepler ve sonuçlar sürekli olarak aynı kalmaz. Bu nedenle, determinizmde sebep-sonuç ilişkisi zamanın etkisinden bağımsızdır (Yılmaz, 1972: 18-19).

Düşünce tarihinde, özgür iradenin yokluğunu savunan çeşitli bilimsel ve felsefi teoriler geliştirilmiştir. Örneğin,

Fiziksel determinizm: Atomların maddi yapısının her şeyi belirlediğini, doğa olaylarının fiziksel olarak sebep-sonuç ilişkisi içinde cereyan ettiğini savunur.

Genetik determinizm: Genlerin her şeyin belirleyicisi olduğunu, insan davranışlarının irsiyet kaynaklı zorunluluklara göre şekillendiğini ileri sürer.

Nörofizyolojik determinizm: Beynin nörobiyolojik yapısının tüm fiillerin kaynağı olduğunu ve beyni, girdi çıktıları düzenleyen bir makine olarak kabul eder.

Davranışçı determinizm: Davranışların dış dünyadaki uyaran-tepki nedenselliği çerçevesinde gerçekleştiğini savunur.

Sosyolojik/kültürel determinizm: İnsan davranışlarının, toplumun değer yargıları ve alışkanlıklarına göre belirlendiğini öne sürer.

Fatalizm: Tanrı'nın iradesinin her şeyi belirlediğini ve insanın özgür iradeye sahip olmadığını savunur.

Fatalizm ile bilimsel determinizm arasındaki temel benzerlik, ikisinin de insanın özgür iradesini reddetmesidir. Farkları ise, fatalizmin her şeyin failini Tanrı olarak kabul etmesi, bilimsel determinizmin ise doğa ve sebep-sonuç ilişkilerini fail olarak kabul etmesidir. Fatalizm, Allah'ın kanunlarında değişiklik olmayacağını savunurken, deterministler doğa kanunlarının bir matematiği olduğunu ve her şeyin bu matematiğe bağlı olarak gerçekleştiğini varsayar (Ödemiş, 2021: 32).

Özgür irade ve belirlenim problemi, insan eylemlerinin zorunlu nedenlere mi bağlı olduğu, yoksa bireyin özgür seçim kapasitesinin mi ağır bastığı sorusu etrafında şekillenmiştir. Bu bağlamda, felsefe tarihinde farklı çözüm önerileri geliştirilmiştir. Bazı yaklaşımlar, her şeyin kesin neden-sonuç ilişkileri çerçevesinde belirlendiğini savunarak özgür iradeyi reddederken (katı determinizm), bazıları belirlenimi kabul etmekle birlikte bireyin özgürlüğünü bu çerçevede mümkün görmüşlerdir (ılımlı determinizm). Bir diğer yaklaşım ise, özgürlüğün gerçekliği için belirlenimin reddini gerekli görmüş ve belirlenimsizliğe vurgu yapmıştır (indeterminizm). Aşağıda bu yaklaşımlar özgür irade problemi bağlamında ele alınacaktır.

1.3.1. Katı Determinizm

Katı determinizm, evrendeki her olayın mutlak bir neden-sonuç ilişkisi çerçevesinde belirlendiğini ve özgür iradeye yer olmadığını savunan bir anlayıştır. Bu

yaklaşımında, insan davranışları dahil olmak üzere tüm olaylar önceden belirlenmiş nedenlere dayanmaktadır.

Bu felsefi görüş, evrendeki her olayın kesin ve değişmez neden-sonuç ilişkileri tarafından belirlendiğini ileri sürer ve her şeyin önceden belirlenmiş bir düzen içinde gerçekleştiğini dolayısıyla özgür irade veya rastgeleliğin olamayacağını iddia eder (Cevizci, 1999: 223).

Katı determinizmde, insan davranışı hakkında evrensel kabul görmüş unsurlar savunulamaz. Sonuçta her karar, önceden belirlenmiş bir nedene bağlıysa, yanlış kararlar için suçlamak veya doğru kararlar için alkışlamak da anlamsız olmaktadır (Billington, 1997: 334).

Bu görüş, karakterin oluşumunda bireyin payının olmadığını ve karakterin değiştirilemeyeceğini savunur. Katı determinizmde, sorumluluktan bahsetmek anlamsız olup; suçlu da masum da aynı derecede anlamsız haldedir (Aydın, 2001: 163).

Katı determinizm, özgür iradeyi reddederek ahlaki sorumluluk ve bireysel özgürlükle ilgili sorunlar doğurur. Eğer tüm eylemlerimiz önceden belirlenmişse, ahlaki sorumluluk mümkün müdür? Evrenin fiziksel olaylar tarafından tamamen belirlenmiş olması, insan için özgür iradeyi ortadan kaldırır ve bu da kontrol duygusunu zedeler. Sonuçta insan, hayatının kontrolünün kendisinde olmasını ve kişisel öyküsünde obje değil, süje olmayı arzulayan bir varlıktır (Ödemiş, 2021: 34).

Demir'in ifadesine göre, katı determinizm kavramı, William James tarafından ortaya atılmıştır ve bu yaklaşım, özgür iradenin gizemli bir güç olduğunu ve özgür irade fikrinin yanılısamadan ibaret olduğunu savunur. Katı determinizm, klasik deterministik görüşlerin temel unsurlarından biri olarak kader, iradenin esareti ve zaruri gibi kavramları kullanmaktan çekinmez. Katı determinizm, doğa yasalarının mutlak egemenliğini kabul eder ve geleceğin tamamen tahmin edilebilir olduğunu varsayar. Modern determinizm, Isaac Newton'un mekanik yasaları ile desteklenmiştir ve Newton'un deterministik evren modeli, evrenin saat gibi işleyen ve her şeyin kesin yasalarla belirlendiği bir sistem olduğunu öne sürmüştür (Demir, 2022: 17).

Katı determinizmin ahlaki sorumluluk ve bireysel özgürlük konularında doğurduğu sorunlar, bireyin kendi yaşamını kontrol edebilme duygusunu ve öznel bir varlık olarak kendisini tanımlama arzusunu zedelemektedir. Bu anlayışa göre, her eylemin kökeni önceden belirlenmiş bir neden-sonuç zincirine dayandığından, bireyin kendi karakter oluşumuna katkısı yok sayılır; dolayısıyla ahlaki sorumluluk, hata veya

erdem gibi kavramlar işlevselliğini yitirir. Bu noktada, katı determinizmin insanın ahlaki değerler ve toplumsal normlarla ilişkisini sorgulaması, bireyin eylemlerinden sorumlu olup olamayacağı meselesini tartışmaya açmaktadır. Eğer her şey önceden belirlenmişse, insanların eylemlerinden sorumlu tutulmaları adil midir? Bu soru, katı determinizmin etik temellerini sorgulamaktadır.

1.3.2. İlimli Determinizm

İlimli determinizm, determinizmin evrensel geçerliliğini kabul etmekle birlikte, bireylerin belirli nedenler doğrultusunda özgür seçimler yapabileceklerini savunan bir yaklaşımdır. Bu anlayış, nedensellik ile özgürlük arasında bir çatışma olmadığını, aksine bireyin iradesinin belirli koşullar içinde bile etkinlik sergileyebileceğini ileri sürer.

Bu anlayışa göre, insanın seçimleri belirli nedenlerle şekillenmekle birlikte, birey bu nedenler doğrultusunda belirli bir özgürlük alanına sahiptir. İnsanlar eylemlerine isteyerek neden oldukları için ahlaki sorumluluk taşırlar; ancak bu özgürlük mutlak değildir (Cevizci, 1999: 223).

Doğa yasaları ve çevresel etkenler bireyin seçimlerini etkiler, ancak bu etkiler bireyin iradesini tamamen yok etmez. Bu model, özgür irade ile determinizm arasında denge kurarak bireyin belirli sınırlar içinde özgür olduğunu ve sorumluluk taşıdığını ileri sürer. Bu bağlamda insanın seçimleri tesadüfi değil, belirli nedenlerin etkisiyle şekillenmektedir. Ancak birey, bu nedenler doğrultusunda özgürce seçim yapma kapasitesine sahiptir ve bu seçimler onun ahlaki sorumluluğunu oluşturur (Aydın, 2001: 162-163).

İlimli determinizm, bireyin gelişme ve kendini dönüştürme kapasitesini destekleyen bir bakış açısı sunar. Eğer bireyin seçimleri tamamen rastgele olsaydı, bu durum hem seçimlerin tahmin edilebilirliğini hem de bireyin karakterine dayanarak verdiği vaatlerin anlamını ortadan kaldırırdı. Öte yandan, seçimlerin tamamen belirlenmiş olduğunu düşünmek ise ahlaki sorumluluğu ve bireysel özerkliği anlamsız hale getirirdi. İlimli determinizm, bu iki uç arasında bir denge kurarak insanın belirli sınırlar içinde özgür ve sorumlu bir varlık olduğunu savunur (Ödemiş, 2020: 94-95).

Teolojik açıdan bakıldığında, ilimli determinizm, insan iradesinin Tanrı'nın bilgisi ve iradesi ile ilişkilendirilmesi açısından da önemli bir yere sahiptir. Tanrı'nın her şeyi bilmesi, teistler arasında tartışılmaz bir inançtır. Ancak ezeli bilgi konusu gündeme

geldiğinde, insan iradesi ile Tanrı'nın mutlak iradesi arasındaki denge üzerine tartışmalar başlar.

İslam düşünce tarihinde bu konuda farklı ekoller ortaya çıkmıştır. Cebriyye, insanın iradesini tamamen reddederken, Mutezile, insanın eylemlerinde tam anlamıyla özgür olduğunu savunur. Eş'arilik ve Maturidilik ise insan iradesi ile Tanrısal irade arasında daha dengeli bir yaklaşım benimsemiştir. Maturidiler, insanın kendi fiillerini seçme yeteneği olduğunu kabul etmekle birlikte, bu seçimlerin Tanrı'nın izni ve yaratmasıyla gerçekleştiğini savunurlar (Aydın, 2001: 165-166).

Bu teolojik çabalar, insan iradesi ile Tanrısal irade arasındaki ilişkiyi dengelemek için farklı teorik modeller sunmuş ve ılımlı determinizmin teolojik temellerini desteklemiştir. İnsanın özgürlüğü ile Tanrı'nın mutlak iradesi arasındaki ilişki, insanın belirli sınırlar içinde özgür olduğu, ancak bu özgürlüğün her zaman Tanrı'nın bilgisinin ve yaratıcı iradesinin çerçevesinde gerçekleştiği görüşünü güçlendirmektedir.

Bağdaşircı model, ılımlı determinizmin felsefi karşılığı olarak kabul edilir. Bu modele göre, özgür irade bir yanılısama değildir ve determinist bir dünya görüşüyle çatışmaz. Katı determinizm, bireyi tamamen edilgen bir varlık olarak görürken; indeterminizm, bireyin seçimlerini rastgele olaylar olarak tanımlar. Bağdaşircılar ise insanın seçimlerinin belirli nedenlerle şekillendiğini kabul etmekle birlikte, bu seçimlerin hâlâ özgürce yapılabileceğini savunur (Demir, 2022: 15).

Bu modelde birey, tam anlamıyla bağımsız olmamakla birlikte, belirli sınırlar içinde özgür iradesini kullanabilen ve ahlaki sorumluluk taşıyan bir varlık olarak tanımlanır. Böylece bağdaşircı model, insanın özgür seçimlerini ve sorumluluğunu, determinist bir düzen içinde de mümkün görür.

Sonuç olarak, ılımlı determinizm, bireyin akıl ve iradesiyle yaptığı seçimlerin belirli nedenlerin etkisi altında gerçekleştiğini kabul ederek, özgürlük ve determinizm arasında bir denge kurmaya çalışmaktadır. Bu model, bireylerin ahlaki sorumluluğunu korurken, determinist bir dünya görüşünü de tamamen reddetmeyen bir özgür iradeyi mümkün görmektedir. Bu yönüyle ılımlı determinizm hem felsefi hem de teolojik tartışmalarda özgür irade ile nedensellik arasındaki çatışmaları çözmeye yönelik önemli bir perspektif sunmaktadır.

1.3.3. İndeterminizm

İndeterminizm, evrendeki tüm olayların kesin nedenlere bağlı olmadığını ve bazı olayların rastlantısal veya belirsiz bir yapıya sahip olabileceğini savunan bir yaklaşımdır. Bu görüş, özgür iradenin gerçekliği için belirlenimin reddini zorunlu görür ve bireyin seçimlerinde nedensel zorunluluğun bulunmadığını ileri sürer.

İndeterminizm Türkçe'ye belirlenimsizlik ya da belirlenmezlik olarak çevrilmiştir. İndeterminizm, sınırlanmama, belirlenmeme olarak karşımıza çıkmakta ve genel olarak, nedensellik yasasına bağlı olmayan, bir nedene bağlanmayan olay ve durumların da bulunduğunu öne süren bir görüştür. Özellikle ahlak felsefesinde, insan istencinin hiçbir koşula bağlı olmadığını, içinde bulunduğu koşullarla belirlenmediğini, insanın özgür istencinin nedensellik yasasına bağlı olmadığını savunan görüş olarak tanımlanmaktadır (Akarsu, 1975: 26).

İndeterminizm, evrendeki bazı olayların belirli nedenlere bağlı olmadığını ve rastgele veya olasılıksal olarak gerçekleşebileceğini savunur. Bu teori, doğa yasalarının tüm olayları tamamen belirlemediğini ve özgür irade için bir alan bıraktığını öne sürer. İnsanların bazı seçimleri ve eylemleri belirli nedenler tarafından tamamen belirlenmemiştir, bu nedenle bireyler özgürce karar verebilirler. Bu özgürlük, kişinin kendi içsel eğilim ve arzularına uygun şekilde seçim yapabilmesini ifade eder; tam anlamıyla sınırsız bir özgürlük değildir.

İndeterminizm, bazı olayların neden-sonuç ilişkisi olmadan gerçekleştiğini savunduğu için bu durum, evrende düzen ve tutarlılık eksikliği yaratabileceği gerekçesiyle eleştirilebilir. İndeterminizmin kabulü, bilimsel öngörülebilirliği zorlaştırır ve rastgelelik bilimsel araştırmaların güvenilirliğini sorgulatabilir. İndeterminizm özgür iradeyi desteklese de rastgele eylemlerin ahlaki sorumluluğu nasıl etkilediği konusunda belirsizlikler yaratır. Modern bilinç kuramları, eylemlerin çoğunun güdüler yoluyla açıklanacağını savunur. Bilinçli irade deneyimi, zihinsel nedensellik kanıtı olmamasına rağmen kişisel eylem yetkisine işaret eder ve ahlaki sorumluluğun kabulünü sağlar. Özgür irade problemi, determinist, indeterminist veya diğer yaklaşımlar bakımından çözüme kavuşturulmuş değildir, her bir yaklaşım konuya kendi insan tanımına göre bir anlam yüklemektedir (Ödemiş, 2020: 87-97).

İndeterminizm, evrendeki bazı olayların katı nedensellikten bağımsız olarak gerçekleşebileceği fikrine dayanarak özgür iradeye geniş bir alan tanımaktadır. Bu görüş,

doğa yasalarının evrensel belirleyiciliğine karşı çıkararak, insanın tamamen özgür ve bağımsız seçimler yapabileceğini savunur. Ancak, belirlenimsizliğin özgür irade lehine sunduğu bu avantajlara rağmen, rastgeleliğin ahlaki sorumluluğu nasıl etkilediği konusunda bazı tartışmalar ortaya çıkmaktadır. İndeterminizm, özgür irade ve ahlaki sorumluluk arasındaki ilişkiyi yeniden sorgulatırken, bilimsel araştırmalarda öngörülebilirliği de zayıflattığı için eleştirilerle karşılaşmaktadır. Her ne kadar indeterminizm, insan özgürlüğünün belirleyiciliğe tabi olmadan var olabileceğini öne sürse de, bu görüş özgür irade sorununu çözmüş değildir; dolayısıyla, özgürlük ve nedensellik arasındaki ilişkiye dair tartışmalar felsefi açıdan devam etmektedir.

İnsanın özgürlüğüne etki eden sebeplerin varlığı, yokluğu, çokluğu veya azlığı yanında, irade konusu da özgürlüğü anlamada önemli bir noktadır. İçsel ve dışsal faktörler davranışları etkilerken, eyleme son şeklini veren akıl ve iradedir. Bu nedenle irade konusunu daha ayrıntılı olarak ele almak gerekir.

1.4. İrade

İrade meselesi, insanın özgür iradesi ve ilahi irade arasındaki ilişkiyi inceleyen karmaşık bir konudur. Bu mesele hem teolojik hem de felsefi boyutlara sahiptir ve farklı dinler ile felsefi akımlar tarafından çeşitli şekillerde ele alınmıştır.

1.4.1. İrade Nedir?

Seçme ve karar verme yetisi olarak tanımlanan irade, bilinçli ve özgürlüğü içinde barındıran bir yapabilme gücü olup, karar verme ve karar verileni gerçekleştirme kapasitesine sahiptir (Akarsu, 1975: 101). Eylemlerimizi arzu, niyet ve amaçlarımıza göre yönlendirme ve kontrol etme yetisi olarak değerlendirilen irade, bireyin herhangi bir dış zorlama olmaksızın eylemlerini belirleyebilmesi anlamına gelir (Cevizci, 1999: 469).

İrade, tarih boyunca farklı düşünürler tarafından çeşitli açılardan ele alınmıştır. Platon, iradeyi ruhun akıl ile kontrol edilen yönü olarak tanımlarken (Gökberk, 1980: 63), Aristoteles iradeyi, ahlaki sorumluluk ve gönüllü eylemler bağlamında ele almış ve bireyin rasyonel düşünce ile ahlaki karaktere dayalı olarak iyi veya kötü seçimler yapabileceğini savunmuştur (Aristoteles, 1998: 40).

İrade, tek bir zihinsel süreçle sınırlı olmayıp, farklı bilişsel unsurların birleşimiyle oluşan bir mekanizmadır. Öner'e göre, irade; düşünme, harekete geçme, bilinç ve zekâ unsurlarını içeren bir bütündür ve bu bileşenler, iradi hareketleri otomatik hareketlerden ayırır (Öner, 1990: 11-12). Bu bağlamda irade, insanın bilinçli tercih yapabilmesini sağlayarak eylemlerine yön veren temel bir zihinsel yetidir.

İrade üzerine yapılan felsefi tartışmalarda iki temel görüş ön plana çıkmaktadır. İlk görüş, iradeyi bir yönelim ilkesi olarak görerek onun ancak aklın belirlediği çerçevede hareket ettiğini savunur. Bu yaklaşıma göre, irade aklın sunduğu seçenekler dışına çıkamaz. Diğer görüş ise iradeyi bir seçme ilkesi olarak ele alır; burada akıl seçenekleri sunarken, irade hangi seçeneğe yöneleceğini kendisi belirler (Yazıcı, 2021: 12).

İçinde özgürlüğü barındıran irade, eylemleri herhangi bir dış baskı olmaksızın gerçekleştirme gücüdür. Bu yönüyle içgüdüden ayrılır; çünkü iradi eylemler bilinçli bir karar sürecine dayanır (Akarsu, 1975: 185). İradi hareketler, bir fayda inancının ardından gelen bilinçli bir karar süreciyle şekillenir ve zorunluluk olmaksızın bir seçime dayanır (Eraslan, 2019: 3).

İrade, benzer kavramlardan farklı olarak kendine özgü bir yapıya sahiptir. Örneğin arzu, hazlarla ilişkilidir ve her zaman iradeyi yansıtmaz. Temenni, geçmişe yönelik olabilirken, irade yalnızca gelecekle ilgilidir. Rıza, itirazın terkidir ve iradeden sonra gelir. Şevk ise sevilen bir şey anıldığında ortaya çıkan heyecandır (Eraslan, 2019: 4). Bu kavramsal ayrımlar, iradenin bilinçli ve şuurlu yapılan eylemlerle ilişkisini belirginleştirir.

İrade, aynı zamanda sebat, kararlılık ve azim gibi kavramlarla da bağlantılıdır. Bu kavramlar iradeyi güçlendirirken, zayıflık ve bağımlılık gibi unsurlar ise iradeyi zayıflatır (Dinç - Öztürk, 2024: 9). Güçlü iradeye sahip bireyler, fikirlerini ve duygularını kontrol edebilir, bilinçli tercihler yapabilir ve iradelerini eyleme dönüştürerek hayatlarını yönlendirebilirler (Bakar, 2023: 41-52).

Sonuç olarak, irade kavramı insanın bilinçli seçimlerini ve sorumluluklarını belirleyen temel bir unsurdur. Farklı felsefi yaklaşımlar iradenin doğasını çeşitli şekillerde yorumlasa da ortak nokta iradenin bireyin kararlarını bilinçli şekilde yönlendirmesini sağlayan kritik bir zihinsel yeti olmasıdır. İrade, bireyin ahlaki ve bilişsel süreçleriyle bütünleşerek dış zorlamalardan bağımsız olarak seçimlerini gerçekleştirmesine imkân tanır. Bu çok yönlü yapı, iradenin bireysel ve toplumsal yaşamda oynadığı belirleyici rolü ortaya koymaktadır.

1.4.2. İrade Çeşitleri

İrade meselesi de tıpkı özgürlük gibi çokça tartışılan bir konu olduğu için, düşünürler farklı sınıflandırmalar yaparak konuyu incelemişlerdir. İrade sınıflandırmaları arasında Mutlak İrade, Cüz'i İrade, İlahî İrade, Küllî İrade ve İnsanî İrade gibi ayrımlar karşımıza çıkar.

Felsefe ve kelimada, aynı kavramların farklı anlamlarda kullanılması veya aynı anlama gelen konuların farklı kavramlarla ifade edilmesi, konu ile ilgili karışıklığı körüklemektedir.

Örneğin Kalam'da "küllî irade", Allah'ın mutlak iradesini ifade ederken, "cüz'î irade" insanın sınırlı ve belirli koşullara bağlı özgürlüğünü ifade eder. Ancak felsefede "küllî" ve "cüz'î" gibi ayrımlar genellikle yapılmaz. Bunun yerine "zorunluluk" ve "özgürlük" gibi terimlerle tartışmalar yürütülür. Bu da kavramların kelimada ve felsefe arasında aynı şeyden bahsetmesine rağmen farklı terimlerle ifade edilmesine yol açmaktadır. Kelamcıların kader ve insan iradesine dair tartışmaları, felsefedeki determinizm ve özgür irade ilişkisini tartışan bağlamlarla büyük benzerlikler taşır. Ancak kelamcılar, bu konuları genellikle teolojik bir düzlemde ele alırken, filozoflar daha metafizik bir çerçevede tartışır. Bu durum, aynı konunun farklı kavramlarla ifade edilmesine neden olmaktadır.

Çalışmamız doğrultusunda iradeyi tanrısal ve insanî boyutuyla inceleyeceğiz.

1.4.2.1. Allah'ın İradesi

Allah'ın iradesi hem felsefi hem de kelimâ gelenekte önemli bir tartışma konusu olmuştur. Bu tartışmaların temelinde, Allah'ın iradesinin bağımsız ve aktif bir sıfat mı, yoksa O'nun bilgisinin doğal bir sonucu mu olduğu sorusu yatmaktadır. Felsefi yaklaşımlar, Allah'ın iradesini ilme tabi ve zorunlu bir düzenin parçası olarak değerlendirirken, kelamcılar, bu iradeyi bağımsız ve etkin bir sıfat olarak ele almışlardır.

Felsefi açıdan bakıldığında, Allah'ın bilgisi ve iradesi birbirinden ayrılmaz iki kavram olarak kabul edilir. İlahi bilgi, olayların nasıl ve ne zaman gerçekleşeceğini ezeli bir kesinlikle kapsar ve bu bilgi, evrensel düzenin zorunlu bir parçasıdır (Aydın, 2001: 148-152). Bu bakış açısına göre, ilahi irade doğrudan bir seçim değil, bu bilgiye dayalı

düzenleyici bir güçtür. Böylece, ilahi irade insan iradesinden niteliksel olarak tamamen farklı bir düzleme yerleştirilir.

Felsefi açıdan Allah'ın iradesi, daha çok ilahi bilginin zorunlu bir sonucu olarak görülmüştür. Filozoflar, Allah'ın her şeyi kuşatan bilgisinin, evrendeki düzeni zorunlu olarak belirlediğini, ancak bu belirlemenin müdahale değil, düzen sağlayıcı bir işleyiş olduğunu ifade ederler. Bu anlayışta, ilahi irade insan iradesinden farklı bir düzlemde yer alır. İlahi irade, insan iradesi gibi bir seçimi ya da niyeti içermez; aksine, Allah'ın bilgisi ve varoluşun zorunluluğu doğrultusunda işler.

İslam filozoflarından İbn Rüşd, Allah'ın insana eylemlerini gerçekleştirecek irade ve kudreti verdiğini, ancak bu iradenin ilahi tasarrufa bağlı olduğunu savunur. Bu görüş, insan iradesinin hem bağımsızlığı hem de ilahi irade ile olan ilişkisini de dengeli bir şekilde açıklar (Yazıcıoğlu, 1996: 13/59-60).

Kelamda ise Allah'ın iradesi, bağımsız ve etkin bir sıfat olarak kabul edilir. Bu anlayışta irade, ilim ve kudretle birlikte işleyen, ancak onlara indirgenmeyen özgün bir sıfattır. İrade, Allah'ın yaratıcı tasarrufunu ve evren üzerindeki doğrudan düzenleyici gücünü ifade eder. Bu yaklaşım, ilahi iradenin evrendeki olaylara doğrudan müdahale eden ve onları belirleyen bir güç olduğu fikrini savunur.

Eş'ariyye, Allah'ın mutlak iradesini vurgulayarak, insan iradesini bu ilahi iradenin bir parçası olarak görür. Kesb kavramıyla, insanın sınırlı bir iradeye sahip olduğunu ve bu iradenin Allah'ın yaratmasıyla gerçekleştiğini açıklar. Bu görüşte Allah'ın iradesi, her türlü olayın sebebi olarak görülürken, insanın yaptığı fiillerde ahlaki sorumluluğu da korunur.

Maturidiyye, Allah'ın mutlak iradesini kabul etmekle birlikte, insanın iradesine daha fazla alan tanır. Bu ekole göre, Allah insana eylem gücü vermiş ve fiilini seçme hürriyeti tanımıştır. Bu özgürlük, insanın ahlaki sorumluluğunu koruyacak şekilde ifade edilmiştir (Yazıcıoğlu, 1997: 47-68).

Bu farklı bakış açıları, Allah'ın iradesini ve insan üzerindeki etkisini farklı yönlerden ele almaktadır. Felsefi yaklaşım, ilahi iradenin ezeli bilgiyle uyumlu olduğunu ve evrensel düzenin zorunlu bir sonucu olarak işlediğini savunurken; kelamî yaklaşım, onu bağımsız, etkin ve doğrudan belirleyici bir sıfat olarak değerlendirir.

Bu ayrım, insan iradesinin ilahi irade karşısındaki konumuna dair tartışmaların merkezinde yer alır. Felsefi düşüncede ilahi irade, her şeyin belirlenmiş bir düzen içinde gerçekleşmesini sağlayan bir ilke olarak görülürken, kelamcılar Allah'ın iradesini sürekli

müdahil ve aktif bir güç olarak ele alır. Bu farklılık, insanın özgürlüğü ve sorumluluğu bağlamında farklı değerlendirmelere yol açmaktadır.

Sonuç olarak, ilahi iradeye dair bu iki yaklaşım, kader, özgürlük ve sorumluluk gibi temel meseleleri anlama çabalarında önemli bir tartışma zemini oluşturmaktadır.

Şimdi de ilahi irade ile insan iradesi arasındaki ilişkiyi ve bu ilişkinin özgürlük bağlamındaki yansımalarını ele alacağız.

1.4.2.2.İnsanın İradesi

Sözlükte, irade, “istek, dilek, bir şeyi yapma veya yapmama gücü” anlamlarına gelir ve insanın bilinçli seçimlerini ifade eden temel bir yeti olarak tanımlanır (Cevizci, 1999: 496). İrade, kişinin belli bir durumda hangi eylemi yapacağını herhangi bir dış zorlama olmadan kararlaştırma ve bu eylemi gerçekleştirme gücü olarak değerlendirilebilir.

İnsanın iradesi, felsefe ve dinin kesiştiği temel konulardan biridir. Bu mesele, insanın ahlaki sorumluluğu, özgürlüğü ve Tanrı'nın mutlak iradesi ile olan ilişkisini anlamaya yönelik tartışmaları da içerir. Din felsefesinde, insan iradesinin Tanrı'nın iradesi ile nasıl uyumlu olabileceği sorusu teolojik düşüncenin merkezinde yer alır ve farklı yaklaşımlar tarafından çeşitli şekillerde ele alınır.

Felsefi yaklaşımlar, insan iradesini özellikle ahlaki gelişim ve özgürlükle ilişkilendirir. İlkçağ filozoflarından Aristoteles, Nikomakhos'a Etik adlı eserinde, ahlaki sorumluluğun özgür irade ile mümkün olduğunu savunur. Ona göre, ahlaki eylem, bilerek ve isteyerek yapılan seçimlerden doğar ve bu seçimler akıllı arzulara dayanır (Aristoteles, 1998: 23-65).

Descartes ise Tanrı'nın herkese irade verdiğini ve bu iradenin yönetimini insana bıraktığını ifade eder. Yanlış yapmanın sebebi insanın bilgisizliğidir; çünkü insanın doğruyu yanlıştan ayırma yeteneği eksik bilgiyle birleştiğinde hatalara yol açar (Öner, 1990: 27).

Fârâbî, insanın hür iradeye sahip olmasının, onun en yüksek gayeye ulaşmasının temel şartı olduğunu ifade eder. Gerçek mutluluğa ulaşmak için bireyin hür olması ve kendi yolunu çizmesi gerektiğini savunur (Eraslan, 2019: 38).

İbn Sina ise, insanın özü itibarıyla iyiyi tercih etmeye yatkın olduğunu, ancak yanlış fiillerin terbiye edilmemiş duygulardan kaynaklandığını belirtir. Ahlâkın temelinin

özgür irade ve seçme gücü olduğunu savunan İbn Sina, ahlaki eylemleri zorunlu değil, iradi olarak değerlendirir (Eraslan, 2019: 59-60).

Daha önce insan iradesine dair farklı Kelam ekollerinin yaklaşımlarını incelemiştik. Özetleyecek olursak; Eş'ariyye insan iradesine sınırlı bir alan tanırken, Cebriyye insanın irade konusunda tamamen pasif olduğunu savunur. Buna karşılık, Mu'tezile insanın tam anlamıyla hür iradeye sahip olduğunu belirtir. Maturidiyye ise bu iki uç arasında denge kurarak insanın kendi eylemlerinde tercih hakkına sahip olduğunu ifade eder. Bu ekoller, insanın ahlaki sorumluluğu ve özgürlük kapasitesini farklı açılardan değerlendirmiştir.

Felsefi gelenek, insan iradesini ahlaki gelişim, özgürlük ve bireysel mutlulukla ilişkilendirirken, kelimî yaklaşım daha çok insanın ilahi irade karşısındaki sorumluluğuna odaklanır. Bu iki yaklaşımın kesişim noktaları, insanın ahlaki sorumluluğunu ve özgürlüğünün sınırlarını anlamak açısından önemli sorular doğurur. İrade, insanın hem bilinçli seçimlerini yönlendiren temel bir yeti, hem de onu diğer varlıklardan ayıran belirleyici bir güç olarak ön plana çıkar.

Klasik dönemde Gazali, modern dönemde ise Jules Payot (1859-1940) gibi düşünürler, irade terbiyesinin insanın manevi ve ahlaki gelişimi üzerindeki etkilerine vurgu yapmıştır. Gazali, iradenin insanın manevi gelişimi için taşıdığı öneme dikkat çeker. Ona göre, insanın şehvet, gazap ve hırs gibi dünyevi tutkularını kontrol edebilmesi ancak nefis terbiyesi ve riyazet ile mümkündür. Bu tür bir disiplin, insanı dünyevi bağlardan kurtararak gerçek kemale ulaştırır (Çağrı, 1982: 100-105).

Jules Payot, iradenin güçlü ve istikrarlı duygularla desteklenmesi gerektiğini vurgular. Ona göre, duyguların istikrarsızlığı iradeyi sarsar ve bireyin karar alma gücünü zayıflatır (Payot, 2020: 59-60).

Bazı filozoflar ise, insanın doğuştan getirdiği ahlaki karakterin değiştirilemez olduğunu savunmuştur. Bu görüşlere göre ahlak, bireyin özüne bağlıdır ve eğitimle ya da irade terbiyesiyle yalnızca yüzeysel değişimler geçirir. Schopenhauer, insan doğasının sabit ve değişmez olduğunu iddia ederek, bireyin ahlaki yönelimlerini tamamen değiştirmesinin mümkün olmadığını söyler. Kant, ahlaki karakterin insanın doğasına kök salmış olduğunu ve bu karakterin temel eğilimlerini değiştirecek bir müdahalenin mümkün olmadığını ifade eder. Ancak Kant'a göre, insanın ahlaki olgunluk ve özgür irade yoluyla kötü eğilimlerini baskı altına alması mümkündür. Spencer da insanın karakterinin biyolojik temellerine vurgu yaparak, ahlakın değişmez yönlerini evrimsel

süreçlerle açıklar ve bu nedenle tam anlamıyla değiştirilemez olduğunu ileri sürer (Bakar, 2023: 57-66).

Tüm bu görüşler, insanın ahlaki karakterinin değişime ne ölçüde açık olduğu tartışmasını gündeme getirirken, iradenin bu değişim üzerindeki rolünü de sorgular. Özellikle ahlaki olgunlaşma sürecinde, iradenin güçsüz düşmesi veya zayıflaması, bireyin yüksek ideallerine ulaşmasını zorlaştırabilir. Bu bağlamda, 'irade zayıflığı' kavramı, bireyin kısa vadeli arzulara yenik düşmesini ve kararlılık eksikliği yaşamasını açıklamak için önemli bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

İrade zayıflığı, bireyin yüksek ahlaki idealleri doğrultusunda davranışlarını sürdürememesi, kısa vadeli hazlara kapılması ve kararlılığını kaybetmesi durumu olarak tanımlanır. Bu durum, iradenin beklenen disiplin ve dayanıklılığı gösteremediği anlarda ortaya çıkar. İrade zayıflığının belirtileri arasında şunlar sayılabilir:

Arzulara karşı dirençsizlik: Birey, içinden gelen güçlü arzulara karşı koyamıyorsa, iradesinin zayıfladığı söylenebilir.

Karar verme güçlüğü: Yapılması gerekeni bilmesine rağmen, birey bunu uygulamaya geçiremiyorsa, iradesi etkisiz hale gelmiştir (Akseki, 1968: 142).

İnsan iradesine dair yapılan bu farklı tanım ve yaklaşımlar, iradenin bireyin özgürlük, ahlaki sorumluluk ve kendini gerçekleştirme kapasitesindeki belirleyici rolünü ortaya koymaktadır. Eğitilip güçlendirilebilen bir yeti olan irade, zayıfladığı durumlarda bireyin ahlaki dengelerini sarsabilir ve onu kısa vadeli arzuların etkisine daha açık hale getirebilir.

İnsanın iradesi, bilinçli seçimler yapabilme ve eylemlerini yönlendirme gücünü ifade ederken, bu seçimlerin sonuçları da bireyin ahlaki sorumluluğunu beraberinde getirir. Bu bağlamda, irade ve sorumluluk arasındaki ilişkiyi daha detaylı incelemek önem kazanmaktadır.

1.5. Sorumluluk

Mesuliyet olarak da ifade edilen sorumluluk, kişinin kendi eylemlerini ya da kendi etki alanına giren herhangi bir olayın sonuçlarını üstlenmesi (Akarsu, 1975: 152), kendi eylemlerinin bilincinde olarak, bu eylemleri özgür iradeyle gerçekleştirme yetisine sahip olması durumudur (Cevizci, 1999: 786).

Bu kavram, bireyin irade özgürlüğüne sahip olması ve yaptığı seçimlerin ahlaki ve etik boyutlarını kavrayabilmesi ile ilişkilidir. Sorumluluk, kişinin eylemlerini bilinçli bir şekilde gerçekleştirebilme kapasitesini ifade eder ve bu bağlamda özgürlük ile yakından ilişkilidir. Kişinin özgür iradesiyle gerçekleştirdiği her eylem, onun ahlaki sorumluluğunu doğurur.

İnsanın irade ve seçme yetisine sahip olması nedeniyle, çeşitli emir ve yasaklar vardır. Bu emir ve yasaklar, insanın sorumlu tutulmasıyla anlam kazanır. İnsanın sorumlu tutulabilmesi için her şeyden önce hür, akıllı ve iyiyle kötüyü ayırt edebilecek bir güce sahip olması gerekir. Bilgisizlik, delilik, çocukluk, ihtiyarlık, zorlama, hür olmama gibi bazı unsurlar sorumluluğu sınırlar veya tamamen ortadan kaldırır. Erdem, İslam ahlakçılarının sorumluluk şartları olarak şu faktörleri sıralar:

“Akıl: İnsanın akıllı olup, fiillerinin sonuçlarını ve ahlaki değerini idrak edebilmesi, hayrı şerden ayırabilmesi.

İrade: İnsanın iradeli olması.

Mümkün Olmayanın İstenmemesi: Güç yetirilemeyecek şeylerin yapılmasının istenmemesi.

Niyet: Ahlaki bir niyetin, fiil hükmünde olup mesuliyet gerektirmesi.

Özgürlük: Fiil esnasında failin muhtar ve hür olması.

Bilgi: İnsanın hayrı ve şerri bilmesi.

Ahlaki Kanun: Ahlaki bir kanunun varlığı ve bu kanunun bilinip takdir edilmesi; dolayısıyla bilgisizlik, iradesizlik ve karşı konulamaz durumlarda mesuliyetin olmayacağı.” (Erdem, 1996: 106-109)

İnsan, akıl ve iradeye sahip tek varlık olarak, sorumluluk duygusu taşır. Üç temel sorumluluk türü bulunmaktadır:

Vicdanî (Ahlâkî) Sorumluluk: Birey, vicdanının rehberliğinde doğruyu ve yanlış ayırt eder. Bu içsel muhasebe, kişinin ahlaki doğruluk arayışını yansıtır.

İçtimaî Sorumluluk: İslam, bireyi topluma karşı sorumlu kılar. Kişinin eylemleri, toplumsal normlara ve çevrenin denetimine tabidir.

Dinî Sorumluluk: İlahi otoriteye karşı olan sorumluluk, iman ve inançtan doğar. Dinî şuur, ahlâkî ve toplumsal sorumlulukları destekler, hatta içine alır (Yıldız, 2009: 37/380).

Din felsefesinde, sorumluluk kavramı sadece bireysel bir yükümlülük olarak değil, aynı zamanda toplumsal ve ilahi bağlamda da ele alınmaktadır. Bu çerçevede, insanın Tanrı'ya karşı sorumluluğu, diğer insanlara karşı olan sorumluluğu ile dengelenir.

İnsanların bir arada yaşadığı toplumlarda, bireylerin birbirlerine karşı da ahlaki sorumlulukları bulunmaktadır. Bu sorumluluklar, adalet, yardımseverlik, dürüstlük ve merhamet gibi erdemler etrafında şekillenir.

Peki, sorumluluğumuzun kaynağı nedir? Sorumluluğun kaynağına dair iki cevap karşımıza çıkmaktadır: Birisi, içten gelen derin bir hissediş ile ortaya çıkan içsel sorumluluk, diğeri ise toplumsal ve ilahi otoriteden kaynaklanan dışsal sorumluluktur (Saruhan, 2005: 155). Mutlak Varlık karşısında duyulan sorumluluk, en kuvvetli sorumluluk kaynağıdır. İnsan için dini sorumluluklarının önemi dayandığı kaynaktan dolaydır (Öner, 1990: 81).

Çağrıcı çalışmasında Gazali'nin sorumluluktaki otorite konusunu insanüstü bir kaynağa dayandırmasını şu şekilde anlatır: Ahlaki değerler, insanüstü bir kaynağa dayandırılmadığında mutlaklıklarını yitirebilirler. İnsanlar genellikle egoist bir doğaya sahip oldukları için, eylemleri kendi çıkarları açısından değerlendirirler. Bu durumda, çıkarlar göreceli ve öznel olduğundan, değerler de göreceli hale gelir. Yükümlülüklerin arkasında aşkın bir otoritenin bulunmaması, bir otorite boşluğuna yol açabilir. Gazali'ye göre, eğer hüküm yetkisi aşkın bir otoriteye dayandırılmazsa, insanlar eşit olduğundan, her insan başkasına ve kendisine görevler yüklemeye çalışır (Çağrıcı, 2000: 193). Ahlaki sorumlulukta bir otorite kabul edilmediğinde, otorite boşluğu ve hüküm anarşisi ortaya çıkar. Bu durumda da hükümlerin geçerliliği ve etkisi azalır. Otorite, insanın ahlaki sorumluluk bilincini canlı tutar ve bu bilinç sürdükçe ahlaki davranışlar da devam eder (Erdem, 1996: 109).

Yukarıda özgürlük, irade ve sorumluluk gibi temel kavramlar, insanın bireysel ve toplumsal varoluşunu anlamlandırmada kritik bir öneme sahip olduğundan dolayı çok boyutlu bir şekilde ele alınmıştır. Özgürlük kavramının tarihsel ve kavramsal bağlamda farklı yaklaşımlarla ele alınması, bu kavramın yalnızca teorik bir soyutlama olmadığını, aksine insanın ahlaki ve sosyal yaşamını yönlendiren bir nitelik taşıdığını ortaya koymaktadır. Özgürlük ve irade arasındaki ilişki, bireyin seçim yapma kapasitesi ile bu seçimlerin uygulanabilirliği arasında bir denge kurarken, bu denge aynı zamanda insanın sorumluluğunu üstlenmesi gerekliliğini de ortaya koymaktadır.

Bu çerçevede, özgürlüğün sınırlı ya da mutlak oluşu üzerine yapılan tartışmalar, insanın çevresel, toplumsal ve ilahi etkiler altında nasıl bir irade sergilediğini anlamamıza katkı sağlamaktadır. İlahi irade ve insan iradesi arasındaki ilişkiye yönelik farklı kelimî

ve felsefi yaklaşımlar, özgürlük ve sorumluluğun teolojik boyutunu incelemeyi gerektirmiştir.

Elde edilen bulgular, insanın hem içsel hem de dışsal unsurlar tarafından etkilenmesine rağmen özgürlük, irade ve sorumluluk arasında anlamlı bir bağ kurabildiğini göstermektedir. Bu bağlamda özgürlük, insanın sadece fiziksel veya zihinsel bir kapasite değil, aynı zamanda ahlaki yükümlülük taşıyan bir varlık olarak da konumlanmasını sağlar.

Sonuç olarak, bu bölümde ele alınan özgürlük, fatalizm, determinizm, indeterminizm, irade ve sorumluluk kavramları, Kur'an'da irade özgürlüğü konusunun daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla ele alınmıştır. Bu kavramların farklı düşünsel geleneklerde nasıl şekillendiğini ortaya koyarak, Kur'an'da irade özgürlüğünün değerlendirilmesine bir temel oluşturulmuştur. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde Kur'an ayetleri ışığında incelenecek olan irade özgürlüğü meselesinin daha açık, tutarlı ve anlaşılır bir çerçevede ele alınması hedeflenmiştir. Tüm bu kavramsal tartışmalar ışığında, birinci bölümde özgürlük ve zorunluluk kavramlarının Kur'an'da nasıl ele alındığı, insanın bireysel sorumluluğunu anlamlandırmasında ilahi ve ahlaki boyutların nasıl bir etkiye sahip olduğu incelenecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KUR'AN-I KERİM'DE İRADE VE ÖZGÜRLÜK

İnsanın özgürlüğü, tarih boyunca üzerinde en çok düşünülen meselelerden biri olmuştur. Kendi seçimlerini yapabilme yetisi, insanı diğer varlıklardan ayıran temel özelliklerden biridir. Ancak insanın bu seçimleri ne ölçüde özgürce yaptığı, özellikle ilahi irade anlayışıyla birlikte düşünüldüğünde daha karmaşık bir hâl almaktadır.

Kur'an-ı Kerim, insanın varoluşunu anlamlandırmaya yönelik temel bir rehberlik sunar; ahlaki ilkelere dair çerçeveler oluşturur ve bireysel sorumluluk bilincini şekillendirmeye yönelik ilkeler ortaya koyar. Müslümanlar için hayatın her alanında yol gösterici bir referans kabul edilen Kur'an, insan iradesi ve özgürlüğü üzerine de açıklamalar getirir. İnsanın iradesinin varlığı ve sınırları, Kur'an'da hem insan davranışlarına yüklenen anlam hem de bireyin ilahi iradeyle ilişkisi üzerinden ele alınmaktadır.

Kur'an'a göre insan, kendi seçimlerini yapmakta ne kadar özgürdür? İnsanın iradesi kendi elinde midir, yoksa eylemleri belirli bir ilahi plana veya doğal zorunluluklara mı bağlıdır? Kur'an'da irade kavramı hangi anlamlarda ele alınmaktadır? Özgürlük ve zorunluluk arasındaki ilişki, insanın ilahi irade karşısındaki konumunu nasıl etkilemektedir? Bu sorular, Kur'an'ın insan iradesine dair yaklaşımını felsefi düzeyde anlamlandırmak açısından önemlidir.

2.1.Kur'an-ı Kerim'de İrade ve İrade İle İlgili Müteradif Kavramlar

Kur'an-ı Kerim'de irade kavramı, farklı bağlamlarda çeşitli kavramlarla ifade edilmiştir. Bu kavramlar, her ne kadar aynı konu etrafında anlam zenginlikleri sunsa da birbirinin tam karşılığı olan kelimeler olmaktan ziyade, iradeyi farklı boyutlarıyla açıklarlar. Bu bağlamda meşiet ve ihtiyar kavramları ön plana çıkar.

Bu kavramların her ikisi de irade konusuna işaret etse de ifade ettikleri anlam düzlemi farklılık göstermektedir. Bu başlık altında irade ve müteradif kavramlarını detaylandırarak Kur'an'daki kullanım biçimlerini inceleyeceğiz.

2.1.1. İrade

Kur'an-ı Kerim'de "irade" kavramı hem Allah'a hem de insana nispet edilerek çok katmanlı bir anlam alanı içinde ele alınmaktadır. Bu kavram genel anlamda bir şeyi dileme, seçme ve gerçekleştirme gücünü ifade eder. Kur'an'da bu anlam, çoğunlukla "erâde" fiil kökünden türeyen formlarla aktarılır. Bu kökten gelen kullanımlara örnek olarak şu ayetler verilebilir:

"Allah, size kolaylık diler, zorluk dilemez." (el-Bakara, 2/185)

"Allah, onların tövbesini kabul etmek ister..." (en-Nisâ, 4/27)

Allah'a nispet edilen irade yalnızca "erâde" köküyle sınırlı değildir. Özellikle Allah'ın yaratma ve yönlendirme gücünü vurgulayan ayetlerde, "şâe" fiil kökünden türeyen ifadeler de önemli bir yer tutar. Bu fiil, çoğu zaman Allah'ın sınırsız iradesini vurgular ve ilahi meşîeti (dileme) ifade eder:

"Allah dileseydi onları tek bir ümmet yapardı." (Hûd, 11/118)

"O, dilediğine kız çocukları, dilediğine erkek çocukları verir." (eş-Şûrâ, 42/49)

Bunlara ek olarak, doğrudan "irade" veya "meşîet" fiilleri geçmese de bağlam itibarıyla Allah'ın dilemesi, yönlendirmesi veya takdirini ifade eden başka fiiller de bu kapsamda değerlendirilmiştir. Örneğin "halaka" (yarattı), "yece'al" (kıldı) ve "yehdî" (hidayet verir) gibi fiiller de ilahi iradenin bir tezahürü olarak okunmaktadır. Bu tür bağlamsal okumalar, kelime kökü doğrudan "irade" olmasa da içeriksel olarak iradenin kapsamına dâhil edilebilir.

Kur'an'da Allah'ın iradesi, evrenin yaratılışı, düzenlenmesi ve yönetilmesi gibi olaylarda dilediğini gerçekleştirme kudreti çerçevesinde ortaya konmaktadır. Bu ayetlerde, Allah'ın iradesinin her şeyi kuşatan bir dileme ve seçme faaliyeti olduğu anlaşılmaktadır. Allah, dilediğini ilmi, hikmeti ve adaleti çerçevesinde gerçekleştirir. Kur'an, Allah'ın mülkün gerçek sahibi olduğunu, insanlara verdiği nimetlerin O'nun dilemesine bağlı olduğunu ve O'nun iradesine karşı koyabilecek hiçbir varlık bulunmadığını ifade eder (Âl-i İmrân, 3/26; el-Burûc, 85/14-16). Ayrıca Allah'ın iradesi, insan hayatının en özel alanlarına dahi nüfuz eden bir kudret ve tercih yeteneği olarak; dilediğine çocuk vermesi, dilediğini çocuksuz bırakması gibi örneklerle dile getirilir (eş-Şûrâ, 42/49-50). Ancak Kur'an'a göre Allah'ın "dilediğini yapması" mutlak bir sınırsızlık ya da keyfilik değil, bilakis hikmet, ilim ve adaletle uyumlu bir irade faaliyetidir. Bu

yönüyle Allah'ın iradesi, evrenin işleyişini ve insan hayatının akışını belirleyen, mutlak bilgi ve hikmete dayalı bir tercih olarak tezahür etmektedir.

Burada Allah'ın iradesinin “mutlak” olarak nitelendirilmesi, O'nun iradesinin herhangi bir dış zorunlulukla sınırlı olmamasına işaret etmektedir. Allah'ın iradesi, zaman ve mekân gibi kısıtlamalara tabi olmadığı için mutlak bir nitelik taşır; ancak bu, Allah'ın sınırsız sayıda fiil gerçekleştirdiği veya her olasılığı eyleme döktüğü anlamına gelmemektedir. Allah, hikmeti, ilmi ve adaleti çerçevesinde dilediğini gerçekleştirmektedir.

Allah'ın mutlak iradesi, evrenin varlığını ve düzenini belirleyen ezeli bir tercihtir; bu tercih O'nun kudretiyle birlikte fiile dönüşür. Bu durum, insan iradesini ortadan kaldırmaz; bilakis, Allah insanın seçme yetisini bizzat var etmiştir. “Biz insana doğru yolu gösterdik; ister şükreder, ister nankör olur.” (el-İnsân 76/3) ayeti, insanın özgürce seçim yapabilme kapasitesini vurgular. Bu durumda insan iradesi, Allah'ın koyduğu ilahi sınırlar içinde bağımsız karar verebilme yetisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Seçim yapabilme yetisi ise, insanın sorumluluğunu doğuran temel unsurdur.

Kur'an'da irade kavramı yalnızca Allah'a değil, aynı zamanda insana nispet edilerek de kullanılmaktadır:

“Kim bu geçici dünyayı isterse burada istediğimiz kimseye dilediğimiz şeyleri veririz; sonra da onu cehenneme göndeririz; oraya kınanmış ve kovulmuş olarak girer.” (el-İsrâ, 17/18)

“Kim dünya hayatı ve onun ziynetini istiyorsa, orada onlara işlerinin karşılığını eksiksiz veririz; orada onlar hiçbir zarara uğratılmazlar.” (Hûd, 11/15)

“Şüphesiz biz ona doğru yolu gösterdik; artık o isterse şükreden olur, isterse nankör.” (el-İnsan, 76/3)

“Kim dine ve dünyaya yararlı bir iş yaparsa kendi iyiliği için yapmış olur; kim de kötülük işlerse kendi aleyhine işlemiş olur. Senin Rabbin kullarına asla haksızlık etmez.” (el-Fussilet, 41/46)

“Bu, ellerinizle yapmış olduğunuzun karşılığıdır. Yoksa Allah kullara asla zulmedici değildir.” (Âl-i İmran, 3/182)

Bu ayetler, insanın özgür iradesi ile yaptığı seçimlerin önemini ve bu seçimlerin sonuçlarından sorumlu olduğunu net bir şekilde ifade etmektedir. Aynı zamanda, Allah'ın adaletinin insanın özgürlüğüyle nasıl bir denge oluşturduğunu da göstermektedir.

Kur'an'da doğrudan "irade" fiili geçmeden de insanın bilinçli tercih ve yönelimlerini ifade eden kavramlar bu yetinin varlığına işaret edebilmektedir. "Seçme" anlamındaki "ihtiyar", A'râf 7/155'te Hz. Mûsâ'nın yetmiş kişiyi seçmesi örneğinde açıkça geçmektedir. "Niyet" ve "kast" gibi kalbi yönelimler ise el-Bakara 2/225 gibi ayetlerde insanın içsel tercihlerini sorumlulukla ilişkilendirmektedir. Ayrıca, "şâe" fiil kökünden türeyen ifadeler "Gerçek, Rabbinizden gelendir. Artık dileyen iman etsin dileyen inkâr etsin..." (Kehf 18/29) örneğinde olduğu gibi bazı ayetlerde insan iradesi için de kullanılarak insanın seçim özgürlüğüne vurgu yapılabilmektedir. Bu tür ayetler, insanın özgür iradesinin Kur'an'daki karşılığını doğrudan veya dolaylı biçimde ortaya koymaktadır.

Kur'an'da irade ile ilgili aynı fiil kökleri hem Allah hem insan için kullanılmış olsa da bu ortaklık sadece lafzî düzeyde olup içerik açısından ciddi farklılıklar taşımaktadır.

Bu nedenle, Kur'an'daki irade anlayışını doğru bir şekilde kavrayabilmek için ilahi ve beşeri irade arasındaki farkların dikkate alınması gerekmektedir. Bu ayrım, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde daha ayrıntılı ele alınacak olup; ayrıca meşîet ve ihtiyar gibi iradeyle yakından ilişkili kavramlar da müstakil alt başlıklar altında değerlendirilecektir.

Kur'an'da irade kavramı çok nadir de olsa cansız varlıklar için mecaz anlamda da kullanılmaktadır. Örneğin, "...derken orada yıkılmak üzere bulunan bir duvarla karşılaştılar..." (el-Kehf 18/77) ayetindeki "yü-rî-du" ifadesi, duvarın fiziksel olarak yıkılmaya eğilimli olmasını ifade etmek için mecaz anlamda kullanılmıştır. Duvarın yıkılma isteği gibi bir iradeye sahip olamayacağı açıktır; bu nedenle bu ifade, duvarın yapısal olarak yıkılmaya hazır ve eğilimli durumda olması anlamını taşır. Buradaki mecazi anlatım, fiziksel bir durumun daha etkili bir şekilde tasvir edilmesini sağlamaktadır (Bkz. es-Sâbûnî, 2003: 3/443; Esed, 1999: 2/601; Yazır, 2021: 4/52).

Kur'an'da Allah'ın ilim ve iradesi arasında güçlü bir ilişki kurulmaktadır. Kur'an, Allah'ın gaybı bildiğini (En'âm 6/59; Neml 27/65; Cin 72/26-27) ve gaybın yalnızca Allah'a ait olduğunu ifade etmektedir. Allah her şeyi eksiksiz bir şekilde bilmekte, bildiği şeylerden dilediklerini de irade etmektedir. İlmi kuşatıcı olmayan bir irade tasavvuru, Kur'an'ın sunduğu Allah anlayışıyla bağdaşmamaktadır. Kur'an'ın ortaya koyduğu ilahi tasavvura göre, Allah'ın bilgisi geçmişi, şimdiki ve geleceği kapsayan bir nitelik taşır. Bu anlayış, Allah'ın dilemesinin bilgiye dayalı bir irade faaliyeti olduğunu gösterir ve insan

özgürlüğü ile ilahi irade arasındaki ilişkiyi açıklarken Kur'an'ın kurduğu dengeyi anlamaya önemli bir katkı sağlar.

İlahi iradenin belirleyiciliği ile insanın seçim yapma özgürlüğü arasındaki denge, irade meselesinin temel tartışma alanlarından biridir. Konuyu Kur'an bağlamında değerlendirirken hem Allah'ın mutlak iradesini hem de insanın özgür iradesini dikkate almak gerekir. Allah'ın iradesi mutlak ve tüm varlık düzenini kuşatan bir iradedir. O'nun dilemesi, evrenin işleyişinde temel belirleyici güç olarak ortaya çıkar. İnsanın iradesi ise sınırlı, sonlu ve belirli koşullar dâhilinde işleyen bir tercih yetisidir; birey, kendi eylemleri üzerinde seçim yapabilme kapasitesine sahiptir.

Kur'an'a göre Allah, her şeyi hakkıyla bilendir; insanların neyi, ne zaman seçeceklerini de ezelde bilmektedir. Ancak bu bilgi, insanın seçimlerini zorunlu kılan bir müdahale değildir. Zira bilmek, belirlemek değildir. Allah, insanın özgür iradesiyle yapacağı tercihleri bilir; fakat bu, insanın seçme ve sorumluluk yüklenme yeteneğini ortadan kaldırmaz. "Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin" (el-Kehf 18/29) ayeti, bu özgürlüğün açık bir göstergesidir.

Bu iki iradenin niteliğinin farklı olduğunu görmek önemlidir. Allah'ın iradesi "ezeli ve ebedi" bir iradeyi ifade ederken, insan iradesi sonradan var olan, sınırlı ve zamana tabi bir irade olarak ele alınır. Felsefi anlamda, Allah'ın mutlak iradesi ile insanın sınırlı iradesi arasındaki ilişkiyi çözümlmek için farklı görüşler ortaya çıkmıştır:

Yukarıda da ayrıntılandığımız Fatalizm yaklaşımına göre, Allah'ın mutlak iradesi evrendeki her şeyi belirler. Bu görüşe göre, insanın tüm seçimleri, Allah'ın önceden belirlediği bir düzenin parçasıdır ve bu durum insanın özgür iradesini sorunlu hale getirir. İnsan hiçbir şekilde kendi seçimlerini yapmaz; tüm eylemleri Allah'ın önceden belirlediği bir plan çerçevesinde gerçekleşir. Dolayısıyla, insanın özgürlüğü ancak bir yanılsama olarak ele alınır (Bolay, 2009:379-381).

Bağdaşircı Yaklaşım'a göre ise Allah'ın mutlak iradesi ile insanın sınırlı iradesi bir çelişki oluşturmaz. Bu görüş, Allah'ın insanı irade sahibi olarak yarattığını ve ona belirli sınırlar içinde seçim yapma yetisi verdiğini savunur. İnsan, ilahi iradenin çizdiği çerçeve içinde tercihlerde bulunmakta özgürdür; bu özgürlük, seçimlerinin kendi rızasıyla gerçekleşmesinden kaynaklanır. Dolayısıyla bu yaklaşım, insanın iradesini, sınırlı da olsa bir özgürlük alanı içinde tanımlar (Demir, 2022: 15).

Bu iki yaklaşım arasındaki fark, insan iradesinin var olup olmadığına ve nasıl işlediğine dair temel bir ayrımı ortaya koymaktadır. Fatalizm, insan iradesini tamamen

reddederken, Bağdaşırıcı Yaklaşım, insanın belirli sınırlar içinde özgür olduğunu ve seçimlerinin ahlaki sorumluluğunu taşıdığını savunmaktadır.

Allah'ın mutlak iradesi ile insanın iradesi arasında bir çelişki bulunup bulunmadığını anlamak için şu soru etrafında düşünmek mümkündür: Allah'ın ezeli ilmi, insanın özgür iradesini ortadan kaldırır mı? Kur'an'a göre Allah her şeyi hakkıyla bilendir; ancak bu bilgi, insanın seçimlerini zorunlu kılan bir neden değildir. Çünkü Allah'ın bilgisi, zamanla kayıtlı değildir; O'nun ilmi, insanın geçmişte, şimdi veya gelecekte yapacağı fiilleri tüm boyutlarıyla kuşatır. Ancak bu bilgi, insanın özgürce seçim yapma kapasitesini yok saymaz. İnsan, seçimlerinde özgürdür ve bu özgürlük, Allah'ın iradesi ve bilgisiyle çelişmek yerine, bu mutlak yapının içinde anlam kazanır. Dolayısıyla Allah'ın bilgisi ile insanın iradesi arasında fatalist bir bakış açısından ziyade, bir uyumdan söz etmek daha isabetlidir.

Kur'an'da irade kavramı çeşitli kelime ve terimlerle ifade edilmekte olup, konuyla ilgili bu şekilde farklı kelimeler kullanılmış olması hem Allah'ın hem de insanın iradesi meselesini daha iyi anlamamıza yardımcı olmaktadır. Meşîet ve ihtiyar kavramları, iradenin farklı yönlerini açığa çıkaran önemli terimlerdir. Şimdi, bu müteradif kavramların irade ile olan ilişkisini, literatürde kullanımını ve insanın seçimlerini nasıl şekillendirdiğini yakından inceleyelim.

2.1.2. İrade ile İlgili Müteradif Kavramlar

Kur'an'da irade hem insanın tercih yapabilme kapasitesi hem de Allah'ın mutlak dilemesi çerçevesinde çok yönlü olarak ele alınır. Bu çerçevede, anlam bakımından iradeyle ilişkilendirilen çeşitli kavramlar öne çıkar. Bunlar arasında, özellikle Allah'ın dilemesini ifade eden “şâe” fiilinin etrafında şekillenen ve literatürde “meşîet” terimiyle karşılanan anlayış dikkat çeker. "Meşîet" terimi doğrudan Kur'an'da yer almamakla birlikte, “şâe” fiilinin anlamını açığa çıkarmak geliştirilmiş bir terimdir. Aşağıda bu terimin anlam boyutları ile Kur'an'daki yansımaları ele alınacaktır.

2.1.2.1. Meşîet

“Meşîet”, Kur'an'da birçok ayette geçen “şâe” fiilinden türetilmiş bir kavramdır. Klasik sözlük literatüründe “meşîet” kavramı, bir şeyin olmasını istemek, onu takdir

etmek ve gerçekleştirmek anlamlarında açıklanır. Bu fiil, Allah'a nispetle kullanıldığında yalnızca bir yönelimi değil, gerçekliğe dönüşen bir ilahî tercihi ifade eder. Bu yönüyle meşîet, irade kavramından ayrılır; zira irade, çoğu zaman yönelim ya da eğilim anlamı taşıırken, meşîet doğrudan gerçekleşen bir tercihi ifade eder (İbn Manzûr, ts.: 7/247-251).

Genellikle “irade” anlamında açıklanan bu kavram lafzen Kur'an'da geçmemekle birlikte, anlam dünyası itibarıyla “şâe” fiilinin ifade ettiği dileme ve gerçekleştirme anlamı bağlamında karşılık bulmaktadır. Bu nedenle, “şâe” fiilinin Kur'an'daki kullanımlarını daha sistemli bir şekilde anlayabilmek adına, onunla anlam bütünlüğü içinde değerlendirilen meşîet kavramı merkezinde bir çalışma yapılması uygun görülmüştür. Bu bağlamda, meşîet kavramının işlevi ve iradeyle olan ilişkisi ele alınacaktır.

Kur'an'da “şâe” fiili genellikle hidayet ve dalalet, azap ve mağfiret, rızık, yaratma ve kevnî olaylar gibi konularla ilişkili bağlamlarda karşımıza çıkar (Güvel, 2012: 13).

Meşîet kavramına iradeye benzer anlam verilmiş olması, “şâe” ile “erâde” fiillerini çoğunlukla aynı anlamda kullanmalarından kaynaklanmaktadır. “Şâe” fiilinin, Allah'a nispet edildiğinde farklı, insana nispet edildiğinde farklı anlama gelmesi ise, dilbilimcilerin özellikle vurguladığı hususlardandır (Çelebi, 2013: 30).

Kur'an'da “şâe” fiili çoğunlukla Allah'a nispet edilir ve O'nun mutlak kudretiyle dilediğini gerçekleştirme yetkisini ifade eder. “Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzündeki herkes iman ederdi” (Yûnus 10/99), “De ki: Kesin delil Allah'ındır; eğer dileseydi hepinizi hidayete erdirirdi” (el-En'âm 6/149) ve “Allah dilediğini saptırır, dilediğini hidayete erdirir” (Fâtır 35/8) gibi ayetlerde bu fiil, ilahi iradenin evrensel düzen üzerindeki mutlak belirleyiciliğini vurgulayan bir anlam çerçevesinde yer alır.

Ancak örneğin Yûnus 10/99 ayetinin devamında yer alan “O hâlde insanları iman etmeleri için zorlayacak mısın?” sorusu, Allah'ın bu kudretine rağmen insanı iman etmeye zorlamadığını açıkça ortaya koyar. Ayetin devamındaki bu ifade, ilahi meşîetin cebredici bir mekanizma değil; aksine, insanın özgür iradesine alan açan, hikmete dayalı bir işleyişe sahip olduğunu göstermektedir.

Bu fiilin köküne bağlı olarak kullanılan ayetlerden biri de: “...Ey mülkün gerçek sahibi olan Allah'ım! Mülkü dilediğine verirsin, dilediğinden çekip alırsın...” (Âl-i İmrân 3/26) ayetidir. Bu ayet, Allah'ın meşîetinin evrendeki her şeyin temel belirleyicisi olduğunu ortaya koyar. Burada, Allah'ın mülkü dilediğine verip dilediğinden alması, meşîetin doğrudan bir yansımasıdır.

“...O, dilediğini yaratır. Allah her şeye kadirdir.” (Âl-i İmrân 3/47) ayeti de, meşîetin yaratma fiili üzerindeki mutlak belirleyiciliğini vurgular. Benzer şekilde, “Allah, rızık dilediği ölçüde indirir...” (eş-Şûrâ 42/27) ayeti de rızık düzenindeki ölçünün Allah’ın bilgisi ve meşîetine dayandığını belirtir.

Kur’an’da “şâe” fiili insana nispet edildiğinde ise genellikle, “dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin” (el-Kehf 18/29) veya “dileyen Rabbine bir yol tutar” (el-İnsan 76/29) gibi ifadelerle bireyin özgür tercihi vurgulanır. Benzer şekilde, “dileyen öğüt alır” (el-Müddessir 74/55) ve “içinizden doğru yolda olmak isteyen için” (et-Tekvîr 81/28) gibi ayetlerde de insanın dileme iradesine atıf yapılır. Bu kullanımlar, şâe fiilinin bireyin ahlaki ve dini tercihleriyle ilgili bağlamlarda yer aldığını göstermektedir.

Meşîet içerikli ayetlerle irade içerikli ayetler arasında birtakım farklılıklar göze çarpar. Örneğin Allah ile ilgili kullanımlarda meşîet içerikli ayetlerin büyük çoğunluğu, Allah’ın neyi dileyip neyi dilemediğinden ziyade O’nun kudretine ve mutlak güç sahibi oluşuna vurgu yaparken; irade içerikli ayetlerde ise, Allah’ın neyi dileyip neyi dilemediğine dair daha belirgin açıklamalar yer almaktadır. (Güvel, 2012: 14-40).

Kur’an’da irade kavramı hem Allah’a hem de insana atfedilerek çeşitli bağlamlarda kullanılırken, meşîet terimi ağırlıklı olarak Allah’a nispet edilmekte ve daha kuşatıcı bir dileme anlamı taşımaktadır. Allah’a atfedilen irade, bazı ayetlerde sürece yayılan, belirli hikmetlere bağlı bir tercih şeklinde ortaya çıkarken; meşîet, çoğunlukla daha mutlak ve doğrudan bir ilahi dileme anlamında kullanılmaktadır. Bu bağlamda meşîet, zamana veya dışsal koşullara bağlı olmaksızın gerçekleşen ilahi bir tasarrufu ifade eden yönüyle öne çıkar. “Allah size kolaylık diler, zorluk dilemez.” (el-Bakara, 2/185) ayetinde, Allah’ın iradesinin anlık bir emirden ziyade, insan hayatına yönelik bir süreç içerisinde tecelli eden bir ilahi tasarruf olduğu görülmektedir. Ancak belirtmek gerekir ki nadir de olsa “Bir şeyi dilediğinde, O’nun buyruğu sadece ‘Ol!’ demektir; hemen olur.” (Yâsîn, 36/82) ayeti gibi, irade kavramının bazı bağlamlarda meşîet gibi kesin ve anında gerçekleşen bir emir anlamında kullanıldığı ayetler de bulunmaktadır.

Meşîet kavramı ile 'inşallah' ifadesi arasında kuvvetli bir bağ bulunmaktadır; zira 'inşallah' ifadesi, insanın kendi iradesi ve çabasını Allah’ın mutlak iradesine teslim ettiğini ve her şeyin ancak Allah’ın dilemesiyle gerçekleşeceğini ifade eden bir bilinç hali olarak, meşîetin somut bir tezahürüdür. İnşallah ifadesi, Arapça’da 'in' şart edatı ile 'dilemek, istemek' anlamındaki 'şâe' fiilinden türetilmiş olup, 'Allah dilerse' anlamına gelir (Özbek, 2000: 22/342). Kur’an-ı Kerim’de, Hz. Peygamber’e, herhangi bir şey hakkında

'Bunu yarın yapacağım' demeden önce Allah'ın dilemesine bağlanması gerektiği (Kehf 18/23-24) emredilmiştir.

İlahi meşîet, evrendeki varlıkların ve olayların düzenlenmesinde belirleyici bir ilkedir. Ancak bu kavram, varoluşsal zorunluluk ve mümkün olanın gerçekleşmesi arasındaki ilişkiyi nasıl açıklar? Allah'ın meşîeti, mutlak bir irade olarak her şeyi kapsadığına göre, insanın özgür iradesi hangi bağlamda anlam kazanmaktadır?

Tanrı'nın mutlak iradesi ile insanın sınırlı özgürlüğü arasında kurulacak ilişki biçimi hem insanın ahlaki sorumluluğunu temellendirir hem de Tanrı'nın adalet anlayışıyla doğrudan ilgilidir. Eğer meşîet, her bireysel eylemi kaçınılmaz şekilde belirleyen bir kudret olarak anlaşılırsa, bireyin kendi fiilinden sorumlu tutulması adil olmayacaktır. Ancak Kur'an'da sıkça vurgulanan sorumluluk ve hesap ilkesi, insanın iradi eylemlerinin anlamlı ve özgürce gerçekleştirilmiş olması gerektiğini ima eder. Bu nedenle ilahi meşîet, insanın özgürlüğünü dışlayan değil; bilakis, öyle yapmaya kudreti yetse dahi, insanın seçimlerini mümkün kılan ve bu seçimler üzerinden adaleti gerçekleştiren bir kudret olarak düşünülmelidir. Böyle bir yaklaşım, Allah'ın hem her şeyi dileyen hem de kullarını özgür iradeleriyle sınavan bir varlık olduğu yönündeki Kur'ânî dengeyi kavramamıza olanak tanır.

Bu çerçevede meşîet kavramının, kaderci bir anlayışı değil, aynı zamanda insanın seçim yapma kapasitesinin temelini oluşturan bir metafizik düzeni de içermekte olduğu söylenebilir.

Allah, Peygamber'i ve Kitabı aracılığıyla insanlara doğru yolu göstermek için bir imkân sunmuştur. Bu imkânın varlığı, Allah'ın meşîeti ile gerçekleşir; ancak bu, insanın bu yolu zorunlu olarak seçeceği anlamına gelmez. Allah, doğru ile yanlış birbirinden ayırt edebilme kapasitesine sahip bir varlık olarak insanı yaratmış, ona irade ve seçim yapabilme yetisi vermiştir. Ancak insanın bu iradesini nasıl kullanacağı onun kendi tercihine bırakılmıştır.

Dolayısıyla, Allah'ın insana irade verme meşîeti, onun bu iradeyi zorunlu olarak belirli bir yönde kullanacağı anlamına gelmez. İnsan, seçimlerinde özgürdür ve bu özgürlük, bireysel sorumluluğun da temelini oluşturur. "Dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin." (el-Kehf 18/29) ayeti, insanın seçim yapma özgürlüğünü vurgularken, Allah'ın mutlak iradesinin bu süreci belirleyici bir zorunluluğa indirmediğini ortaya koyar.

Bu noktada Allah, insana özgürlük alanı tanıırken, kendisini bir sınırlamaya tabi tutmuş olur mu? Bu soru, ilahi iradenin niteliğiyle doğrudan ilgilidir. Allah'ın insanı irade

sahibi olarak yaratması, O'nun mutlak iradesine bir sınırlama getirmez; aksine, O'nun mutlak iradesinin bir tecellisi olarak gerçekleşir. Allah, insanı iradeli ve seçim yapabilen bir varlık olarak yaratmayı dilemiş ve bu düzeni koymuştur. Ancak bu durum, Allah'ın geleceği bilmesine rağmen insanın eylemlerini doğrudan belirlediği anlamına gelmez. İnsanın seçimleri, Allah'ın mutlak bilgisinin dışında değildir; bu bilgi, insanın özgürlüğünü ortadan kaldıran bir müdahale niteliğinde de değildir. Allah'ın iradesi, insanın seçme kapasitesini mümkün kılan düzeni var eder.

Sonuç olarak, Allah'ın meşîeti ile insanın özgür iradesi arasında bir denge vardır. Allah insanın irade sahibi olmasını dilemiş ve ona seçim yapabilme yetisi vermiştir ve insanın yaptığı seçimler, onun bireysel sorumluluğunu ortadan kaldırmaz. Meşîet, Allah'ın iradesinin zorunlu tecellisi olarak gerçekleşirken, insanın iradesi ise Allah'ın belirlediği alan içinde özgürce işleyerek bireysel seçimleri mümkün kılan bir düzen olarak karşımıza çıkar. Böylece, Allah insanın irade sahibi olmasını dileyerek bir düzen koymuş, ancak bu düzen içinde kendisini sınırlamadan insanın özgür seçim yapmasına olanak tanımıştır. Kur'an'daki "Allah, alîm ve hakîmdir" (Âl-i İmrân 3/133, et-Tevbe 9/28) ifadesi, bu sistemin bilgi ve hikmet üzerine kurulu olduğunu ve insanın doğru yola ulaşmasında bu sistemin rehberlik edici rolünü vurgulamaktadır.

Şimdi de ilahi irade ile insanın seçim yapma özgürlüğü arasındaki ilişkiyi daha iyi anlayabilmek için, Kur'an'da iradenin müteradifi olarak geçen ihtiyar kavramına odaklanalım.

2.1.2.2. İhtiyar

İhtiyâr kelimesi, birden çok davranış şekilleri arasından en hayırlısını seçme hürriyeti (Topaloğlu - Çelebi, 2010: 145) olarak tanımlanmakla beraber, genellikle iki şeyden birini diğerine tercih etmek, seçmek ve üstün tutmak anlamlarında kullanılmaktadır. Hem Kur'an'daki hem de dini literatürdeki kullanımı, bu sözlük anlamı çerçevesinde şekillenmiştir. İslâm kültüründe irade, kişinin bir fiile yönelmesini ve harekete geçme gücünü ifade ederken, ihtiyar ise birkaç şey arasından bilinçli ve gönül rızâsıyla yapılan seçimi ifade eder. Her ne kadar ihtiyar, bazı durumlarda özellikle Allah'a atfedildiğinde irade anlamında kullanılsa da genel olarak ihtiyar kavramı, irade ve meşîetten daha dar ve özel bir anlam taşımaktadır (Apaydın, 2000: 21/575).

Kur'an'da ihtiyar kavramının kullanımına dair örnekler şu şekildedir:

“Mûsâ tayin ettiğimiz vakitte buluşmak üzere kavminden yetmiş adam seçti. Onları o müthiş deprem yakalayınca Mûsâ dedi ki: “Ey Rabbim! Dileseydin onları ve beni daha önce helâk ederdin. İçimizdeki beyinsizlerin işledikleri yüzünden bizi helâk edecek misin? Bu iş, senin imtihanından başka bir şey değildir; onunla dilediğini saptırır, dilediğini de doğru yola iletirsin. Sen bizim velîmizsin. Artık bizi bağışla ve bize acı! Sen bağışlayanların en iyisisin.” (el-A‘râf 7/155)

“Ben seni seçtim, şimdi vahyedilecek olana kulak ver.” (Tâhâ 20/13)

“Rabbin, dilediğini yaratır ve tercih eder. (O’nun seçme ve yaratmasında) onların tercih hakkı yoktur. Allah, onların ortak koştuklarından münezzehtir ve şâni yücedir.” (el-Kasas 28/68)

“Bunları, bilerek (çağdaşları olan) diğer topluluklara göre seçkin kıldık ve onlara, kendileri için apaçık imtihan içeren mucizeler verdik.” (ed-Duhân 44/32-33)

İrade genel olarak bir şeyi seçmek ve karar vermek anlamlarına gelir. İnsan bir şeyi yapmayı ya da yapmamayı irade edebilir. Bu, daha geniş bir kapsamı ifade eder. İhtiyar ise, insanın önündeki seçenekleri değerlendirerek, bilinçli bir tercihte bulunmasını ifade eder. Bu yönüyle ihtiyar, yalnızca bir seçimi değil, aynı zamanda bilinçli bir yönelimi de kapsar. Bu nedenle, ihtiyar daha dar bir kapsamda kullanılır ve genellikle bilinçli ahlaki bir seçim yapma gücüne vurgu yapar.

Örneğin, bir ilim tahsiline yönelmek veya bundan kaçınmak konusunda irade ve ihtiyar farkını şu şekilde açıklayabiliriz:

İrade: Bir kişi ilim öğrenmek isteyebilir ve bunun gerekliliğini düşünebilir. Bu, bir istektir ve zihinsel bir yönelimdir. Kişi bu doğrultuda hareket ettiğinde iradesiyle hareket etmiş olmaktadır.

İhtiyar: Ancak bu kişi, hangi ilim dalında eğitim alacağına, nasıl bir metot izleyeceğine ve bu süreçte nasıl bir disiplin uygulayacağına bilinçli olarak karar verdiği ve bunu tercih ettiğinde ihtiyar devreye girer. Kişi belirli bir ilmi alanı bilinçli bir şekilde seçtiğinde, ihtiyarıyla hareket etmiş olmaktadır.

Bu ayrım, İslam düşüncesinde özellikle insanın sorumluluğu bağlamında önemli bir yere sahiptir. Çünkü insan, irade sahibidir; ancak ihtiyar ettiğinde, yani bilinçli ve gönüllü bir seçim yaptığı anda bundan doğrudan sorumlu tutulur. Buna karşın, zorunluluk veya dış baskı altında bir tercihte bulunduğu anda, bu fiilin sorumluluğu farklı değerlendirilir. Örneğin, kişi ilgisini çekmeyen veya arzu etmediği bir alanı tercih

ettiğinde iradesini kullanmış olur; ancak bu durum, bilinçli ve gönüllü bir seçim içermediği için ihtiyar gerçekleşmiş sayılmaz.

Antik Yunan'da filozoflar genelde irade-ihtiyar ayrımı yapmamaktadırlar. "İhtiyar" anlamında bir kavramdan söz ederken doğrudan iradeyi kullanırlar. Örneğin, Aristo *Nikomakhos'a Etik* kitabında ahlaki sorumluluğu iradi eylemlere dayandırırken ihtiyar kavramını ayrı bir kategori olarak ele almaz (Bkz. Aristoteles, 1998).

Genellikle irade ve ihtiyar arasında ayrım yapanlar İslam filozoflarıdır. Örneğin Farabi, insanın iradesi ile ihtiyarını ayırır. Onlara göre irade, bir şeyi isteme veya arzu etme gücüdür; ancak ihtiyar, bu arzular arasında bilinçli bir seçim yapma yetisidir. İhtiyar, genelde akıl ve bilinçle ilişkilendirilir. Fârâbi, iradenin ortaya çıkışını üç farklı türde ele alır. Ona göre, ilk olarak irade, duyumdan sonra gelen bir istektir ve bu istek, nefsin arzu gücünden doğar. İkinci olarak, hayal gücünden kaynaklanan bir istek olarak ortaya çıkar. Üçüncü tür irade ise, düşünme fiilinden doğan bir istek olup "ihtiyar" olarak adlandırılır. Fârâbi'ye göre, ihtiyar, düşünme ve bilmenin bir sonucu olarak insanda irade şeklinde kendini gösterir (Fârâbi, 2017: 84).

Kelâm, felsefe, dil ve fıkıh usulünde, meşîet, rızâ, kasıt, niyet, talep, irade ve ihtiyar gibi kavramlar etrafında derinlemesine kavramsal tartışmalar geliştirilmiştir. Burada ihtiyar kavramının İslam düşünce sisteminde kullanılmasını daha iyi kavramak için dilciler ve İslam hukukçularına göre konunun ele alınışından biraz yardım almakta fayda var: İrade, "salt karar verme"; ihtiyar, "fiil veya terk arasında seçim yapma"; rızâ ise "yapma râğbeti ve sevinç" olarak tanımlanabilir. Hanefî hukukçuların bu konudaki ayrımı konuyu daha iyi anlayabilme noktasında rehber olabilir. Onlara göre, rızâ ve ihtiyar arasındaki ayrım, özellikle ikrah (zorlama), hezl (şaka) ve hata gibi durumlarda ortaya çıkan tasarrufların geçerliliğini belirlemede önemlidir. İkraha, ikiye ayrılır: tam ikrah (ikrâh-ı mülcî) ve eksik ikrah (ikrâh-ı gayr-i mülcî). Tam ikrah, rızâyı tamamen ortadan kaldırır ve ihtiyarı bozar, ancak eksik ikrah, rızâyı etkilerken ihtiyarı bozmaz. Bu durumda, ikrah her zaman rızâyı aykırıdır, fakat ihtiyara her zaman aykırı değildir. Çünkü ikrah altında yapılan seçimler, rızâdan kaynaklanmasa da bilinçli bir tercih içermektedir. İkraha durumunda ihtiyarın geçersiz olmasının nedeni, kişinin kendi hür iradesiyle değil, zorlayan kişinin iradesi doğrultusunda hareket etmesidir. Bu nedenle, Hanefîler'e göre, ikrah altında kalan kişi iki şeyden birini seçme imkânına sahip olduğu için ikrah, ihtiyarın değil, rızânın zıddı olarak değerlendirilir. İhtiyarın gerçek zıddı ise,

kişinin seçim yapma imkânını ortadan kaldıran zorunluluk ve cebirdir (zorlama) (Apaydın, 2000: 21/575-576).

İhtiyar, genel olarak iradenin daha spesifik bir yönü olarak değerlendirilebilir. İrade, kişinin herhangi bir eylemi yapma veya yapmama yönündeki kararını ifade ederken, ihtiyar bu kararın bilinçli ve serbest bir tercih sonucunda ortaya çıkmasını vurgular. Yani ihtiyar, iradeye kıyasla daha dar bir anlam taşımakta ve seçim sürecine gönüllülüğü de dahil etmektedir.

İhtiyar kavramı, insanın yalnızca bir fiili gerçekleştirme yetisine sahip olmasını değil, aynı zamanda bunu bilinçli ve serbest bir tercih olarak yapmasını ifade eder. Kur'an ve İslam düşüncesinde irade ve ihtiyar ayrımı, bireyin özgürlük alanını belirleyen önemli bir unsur olarak değerlendirilmiş ve özellikle kelâm, felsefe ve fıkıh alanlarında geniş bir tartışma konusu olmuştur.

İfadeleri daha iyi açıklayabilmek amacıyla şöyle bir örnek verebiliriz: Bir kişi susadığı için su içmeye karar verirse bu iradedir; önünde farklı içecekler varken bilinçli bir tercihle suyu seçerse bu ihtiyardır; suyu severek ve isteyerek içerse bu rızâdır; susuzluğunu gidermek için mecburen ama gönülsüzce su içerse bu kerahettir, diyebiliriz.

İrade, özgürlük ve sorumluluk arasındaki ilişkinin temel unsurlarından biri olduğundan, Kur'an'da özgürlük ve sorumluluk kavramlarının ele alınış biçimini incelemek, insanın irade ve ihtiyarıyla yaptığı seçimlerin ahlaki ve dini sorumluluğunu anlamak açısından büyük önem taşımaktadır.

2.1.3. Özgürlük ve Sorumluluk

Kur'an-ı Kerîm'de özgürlük veya hürriyet kavramı doğrudan geçen ifadelerle yer almamakla birlikte hür kelimesi, efendi (kölenin karşıtı) anlamında iki kez kullanılmaktadır:

“Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında kısas size gerekli kılındı. Hüre hür, köleye köle, kadına kadın...” (el-Bakara 2/178)

“İçinizden mümin ve hür kadınlarla evlenmeye gücü yetmeyen kimse, ellerinizin altında bulunan mümin câriye kızlarınızdan alabilir. Allah sizin imanınızı daha iyi bilmektedir...” (en-Nisâ 4/25)

Ayrıca, bazı ayetlerde “köleyi hürriyetine kavuşturma” anlamında 'tahrîr' kelimesi de geçmektedir:

“Yanlışlıkla olması dışında, bir müminin bir mümini öldürmeye hakkı olamaz. Yanlışlıkla bir mümini öldüren kimsenin mümin bir köle âzat etmesi ve ölenin ailesine teslim edilecek bir diyet vermesi gereklidir; ancak ölünün ailesi diyeti bağışlarsa o başka...” (en-Nisâ 4/92)

“Yeminlerinizi bozmanızın kefareti, ailenize yedirdiğinizin ortalama seviyesinden on fakire yedirmek yahut onları giydirmek ya da bir köle âzat etmektir. Buna imkân olmayan ise üç gün oruç tutmalıdır....” (el-Mâide 5/89)

“Antlaşma yaptığınız zaman Allah’a verdiğiniz sözü yerine getirin; Allah’ı kendinize kefil tutarak kesinliğe kavuşturduktan sonra yeminlerinizi bozmayın. Unutmayın ki yaptıklarınızı Allah bilmektedir.” (en-Nahl 16/91)

“Bir mümini kasıtlı olarak öldürenin cezası, içinde ebedî kalacağı cehennemdir. Allah ona gazap etmiş, lanetlemiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır.” (en-Nisâ 4/93)

Bunun yanı sıra, bir ayette de İmrân’ın eşinin hamile kaldığı çocuğunu mâbede adaması 'muharrer' kelimesiyle ifade edilmektedir:

“Bir zamanlar İmrân’ın karısı şöyle demişti: “Rabbim! Karnımdakini kayıtsız şartsız sana adadım, benden kabul buyur; kuşkusuz sensin her şeyi işiten, her şeyi bilen.” (Âl-i İmrân 3/35)

Doğrudan özgürlük kavramını kullanmasa bile Kur'an-ı Kerim, insanın özgürlüğüne ve bu özgürlüğün sınırlarına dair geniş bir anlayış sunmaktadır. Özgürlük kavramı, İslam'ın temel prensiplerinden biridir ve çeşitli ayetlerle desteklenmektedir. Örneğin, “Dinde zorlama yoktur. Doğru eğriden açıkça ayrılmıştır...”(el-Bakara 2/256) ayeti, insanların inanç konusunda özgür olduklarını, bu seçimin baskı veya zorlamayla değil, bilinçli bir tercih ile yapılması gerektiğini açıklar.

Kur'an'da özgürlük anlayışı, sadece fiziksel bir bağımsızlık olmayıp, aynı zamanda bireyin akıl ve iradesini kullanarak kendi yaşamını şekillendirme hakkını da kapsamaktadır. Ancak bu özgürlük, mutlak bir serbestlik anlamına gelmez. Kur'an, özgürlüğün, kişinin kendisini ve toplumu olumsuz etkileyen davranışlardan uzak durması için bir sorumlulukla dengelenmesi gerektiğini de öğretir. Örneğin, yeme, içme gibi bedensel ihtiyaçların meşru yollarla karşılanması gerektiği (Örnek için bkz. (el-Mâide 5/3, el-İsrâ 17/32, en-Nûr 23/30-31)), aksi takdirde toplumsal huzurun bozulacağı ifade edilir. Bu bağlamda, özgürlük, bireyin iradesini kullanarak ilahi emirler doğrultusunda hayatını düzenlemesi olarak görülür. Kur'an'daki bu yaklaşım özgürlüğü, bireysel haklar

ve toplumsal sorumluluklar arasında dengeleyen bir kavram olarak sunar ve özgürlüğün, sorumlu bir şekilde kullanıldığında insanı daha da özgürleştirdiğini ortaya koyar.

“Mutlak hükümlerlik elinde olan Allah aşkıdır, cömerttir ve O’nun her şeye gücü yeter.” (el-Mülk 67/1) (Ayrıca bkz. (el-Bakara 2/255, Âl-i İmrân 3/26, Yûnus 10/65, el-En‘âm 6/57)) İlahi otoritenin insan hürriyeti üzerindeki bu etkisi ise, insanın içsel ve dışsal özgürlüğü arasında önemli bir denge oluşturur. İnsan, ilahi otoriteyi kabul ettiğinde bu otoritenin, hürriyetini sınırlayan değil, onu yönlendiren ve kötülüğe kaymaktan koruyan bir rehber olduğunu kavrar. Bu kabul, insanı hem ilahi hem de beşerî otoriteler karşısında bilinçli bir duruşa sevk eder.

Kur’an’da ifade edildiği gibi, insanın hürriyetinin Allah’ın mutlak hürriyet alanı içinde olması, insanın özgürlüğünü ortadan kaldırmamaktadır. İnsan, farklı seçenekler arasında tercih yapma gücüne sahiptir ve bu tercihler doğrultusunda hür iradesiyle eylemde bulunur. Ancak, eylemin amaca ulaşmasının, insanın kontrol edemediği bazı şartlara da bağlı olduğu bir gerçektir. İşte burada Allah’ın iradesi devreye girmektedir. Örneğin dinde önemli bir yeri bulunan duanın anlamı burada ortaya çıkmaktadır. Dua, insanın hür fiilinin başarılı olması için gerekli şartların Allah tarafından yaratılmasını dilemesidir (Öner, 1990: 56).

Dua konusu, insanın kendi iradesinin sınırlarını idrak etmesi ve mutlak kudret karşısında aciziyetini kabul etmesiyle anlam kazanır. İnsan, bir hedef belirleyebilir, o hedefe ulaşmak için çaba gösterebilir; ancak fiilinin gerçekleşmesi, kendi iradesinin ötesinde kalan faktörlere de bağlıdır. Bu açıdan dua, insanın yalnızca maddi sebepler dünyasında hareket eden bir varlık olmadığını, aynı zamanda bilinçli ve metafiziksel yönü de bulunan bir varlık olduğunu ortaya koyar. Dua, bireyin özgürlüğünü reddeden bir teslimiyet değil, aksine, iradesinin yetmediği noktalarda tamamlayıcı bir unsur olarak görülebilir. Çünkü insanın fiili, yalnızca kendi seçimiyle değil, aynı zamanda evrendeki genel düzenle uyum içinde şekillenir. Bu bağlamda dua, insanın eylemini anlamlandırma ve onu mutlak irade ile uyumlu hale getirme çabası olarak değerlendirilebilir.

Kur’an’a göre Allah, mutlak özgürlük ve iradenin sahibidir. O’nun iradesi sınırsızdır ve hiçbir şeyle kayıtlı değildir. (Yâsîn 36/82) Bu mutlak özgürlük, evrendeki her şeyin O’nun dilemesiyle varlık bulduğunu ifade eder. İnsan ise sınırlı bir özgürlüğe sahiptir ve bu özgürlük, Allah’ın iradesiyle belirlenmiş sınırlar içinde hareket eder. Kur’an’da insanın özgürlüğü, yaptığı seçimlerden sorumlu tutulduğu vurgulanır: “Kim doğru yolu seçerse kendi lehinedir; kim de saparsa kendi aleyhinedir” (el-İsrâ 17/15).

Ancak insanın özgürlüğü mutlak değildir; bu özgürlük, Allah'ın iradesine tabi bir şekilde işlemektedir: “Allah, dilediğini saptırır, dilediğini doğru yola iletir” (en-Nahl 16/93).

Kur'an, Allah'ın mutlak özgürlüğünü, evrenin düzenini belirleme ve her şeyi kontrol etme gücüyle de açıklar: “Göklerin ve yerin mülkü Allah'a aittir. O, dilediğini yaratır” (el-Mâide 5/17). Allah'ın bu mutlak özgürlüğü, insanın da özgür iradeye sahip olarak yaratılmasını mümkün kılar. İnsan, kendi seçimleriyle hareket etme yeteneğine sahiptir, ancak bu seçimler, Allah'ın iradesine aykırı değildir; çünkü insanın özgürlüğü Allah tarafından verilmiş bir yetkilendirmedir: “O, sizi yeryüzünde halifeler kılan ve size verdiği nimetlerde denemek için derecelerle üstün kılandır” (el-En'âm 6/165). İnsanın özgürlüğü, onun sorumluluğunun temelini oluşturur; zira insan, iradesini nasıl kullandığına göre yargılanacaktır: “Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin” (el-Kehf, 18:29). Bu bağlamda Kur'an, Allah'ın özgürlüğünün insanın iradesini yok etmediğini, aksine onu var eden ve anlamlandıran bir ilke olarak işlediğini göstermektedir.

Kendi sınırlı gücünü ve Allah'ın sınırsız üstünlüğünü kabul eden birey, bu kabullenişle birlikte özgürlüğünü kısıtlanmış hissetmek yerine, aksine, güven içinde bir yaşam sürer. Bireyin, kudretinin sonsuz olduğuna inandığı Mutlak Varlıktan yardım istemesi, onun özgürlüğünü daraltan bir eylem olmaktan ziyade, ona manevi bir güvence sağlar. Bu güven, bireyin yalnızca kendi gücüne dayanmaktan kaynaklanan endişelerden kurtulmasını ve yaşamını daha sağlam temellere oturtmasını mümkün kılar. Böylece, ilahi yardım arayışı, bireyin özgürlüğünü destekleyen ve aslında güçlendiren bir unsur haline gelmektedir.

Kur'an, sorumluluğu hem bireysel (el-Müddessir 74/38) hem de toplumsal düzeyde (el-Mâide 5/2) ele alarak, insanın Allah'a, kendisine ve diğer insanlara karşı olan yükümlülüklerini açık bir şekilde tanımlar. Sorumluluk, Kur'an'ın temel öğretilerinden biridir ve bu kavram, insanın özgür iradesiyle doğru ve yanlış arasında yapacağı seçimler çerçevesinde şekillenir (el-İsrâ 17/15).

Her bireyin kendi eylemlerinden sorumlu olduğu Kur'an'da vurgulanmaktadır. “Allah hiçbir kimseyi, gücünün yetmediği bir şeyle yükümlü kılmaz; lehinde olanı da kendi kazandıdır, aleyhinde olanı da kendi kazandıdır...” (el-Bakara 2/286) buyurularak, her insanın sadece kendi davranışlarının sonuçlarından sorumlu olduğu belirtilir. Bu ayet, bireysel sorumluluğun insanın gücüne göre belirlendiğini ve kimsenin taşıyamayacağı bir yükü yükümlü kılınmadığını ifade eder.

Kur'an, hiçbir günahkârın başkasının günahını yüklenemeyeceğini de açıkça belirtir. "... Hiçbir suçlu başkasının suçunu yüklenemez..."(el-En'âm 6/164, Fâtır 35/18) Bu ayetler, her bireyin kendi fiillerinden sorumlu olduğunu ve hiç kimsenin bir başkasının hataları veya günahları için sorumlu tutulamayacağını ifade eder.

Kur'an, sorumluluğun sadece bireysel olmadığını, aynı zamanda toplumsal bir boyuta da sahip olduğunu öğretir. İnsanın, topluma karşı da sorumlu olduğu, adalet, merhamet ve hakkaniyet gibi erdemleri gözetmesi gerektiği belirtilir. "İçinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir." (Âl-i İmrân 3/104) Bu ayet, toplum içinde iyiliği emredip kötülükten sakındırmanın toplumsal bir sorumluluk olduğunu ifade eder. Her birey, sadece kendisi için değil, aynı zamanda toplumun genel iyiliği için de sorumludur.

"...Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz erdemlilik değildir. Asıl erdemli kişi Allah'a, âhiret gününe, meleklerle, kitaba ve peygamberlere iman eden; sevdiği maldan yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, yardım isteyenlere ve özgürlüğünü kaybetmiş olanlara harcayan; namazı kılıp zekâtı verendir. Böyleleri anlaşma yaptıklarında sözlerini tutarlar; darlıkta, hastalıkta ve savaş zamanında sabrederler. İşte doğru olanlar bunlardır ve işte takvâ sahipleri bunlardır." (El-Bakara 2/177) Ayette, gerçek erdem ve doğruluğun sadece şekli bir hareketler bütünü ya da ritüellere bağlı kalmaktan ibaret olmadığı, bunun ötesinde özgür irade ve sorumluluk bilinciyle gerçekleştirilen bazı ahlaki davranışlarla ortaya çıkacağı vurgulanmaktadır.

"...Allah katında en değerli olanınız O'na itaatsizlikten en fazla sakınanınızdır. Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir, her şeyden haberdardır." (el-Hucurât 49/13) Bu ayet, insanın Allah katındaki üstünlüğünün, sahip olduğu maddi veya sosyal statüyle değil, Allah'a karşı taşıdığı sorumluluk bilinciyle, yani takva ile ölçüldüğünü vurgular. Ayette ifade edilen "sorumluluk bilinci", kişinin Allah'ın emir ve yasaklarına titizlikle riayet etmesi, O'na olan bağlılığını sürekli olarak sürdürmesi ve her an O'nun huzurunda olduğunun farkında olması anlamına gelir. Bu bilinç, insanın hem Allah'a karşı olan yükümlülüklerini yerine getirmesinde hem de topluma karşı olan sorumluluklarında kendini gösterir.

Kur'an'da özgürlük ve sorumluluk, birbirini tamamlayan iki temel kavram olarak ele alınmıştır. Özgürlük, bireyin akıl ve iradesini kullanarak doğru ve yanlış arasında seçim yapabilmesi; sorumluluk ise bu seçimlerin sonuçlarından mesul tutulmasıdır. Kur'an, insanın özgürlüğünün Allah'ın mutlak iradesi içinde işlediğini, ancak bu

özgürlüğün bireyin ahlaki ve toplumsal sorumluluklarını ortadan kaldırmadığını vurgular. "Dinde zorlama yoktur..." (el-Bakara, 2/256) ayeti, inanç özgürlüğünü teminat altına alırken; "Kim doğru yolu seçerse kendi lehinedir; kim saparsa kendi aleyhinedir." (el-İsrâ, 17/15) ayeti, bu özgürlüğün bireysel sorumlulukla dengelenmesi gerektiğini ifade eder. Ayrıca, insanın yalnızca kendisi için değil, topluma karşı da iyiliği emredip kötülükten sakındırma gibi görevlerle yükümlü olduğunu belirten ayetler (Âl-i İmrân, 3/104, Âl-i İmrân 3/110, et-Tevbe 9/71), sorumluluğun toplumsal boyutunu gözler önüne serer. Allah, insana özgür irade vererek onu yeryüzünde halife kılmış (el-En'âm, 6/165), böylece bireyin sadece maddi eylemlerinden değil, ahlaki tutumlarından da sorumlu olduğunu beyan etmiştir. Bu bağlamda, Kur'an'daki özgürlük anlayışı, insanın hem kendisine hem de topluma karşı bilinçli bir duruş sergilemesini gerektirirken, sorumluluğun yalnızca bireysel haklarla değil, toplumsal görevlerle de dengelenmesi gerektiğini ortaya koyar.

Özgürlük ve sorumluluk, insanın varoluşunu anlamlandıran iki temel kavramdır. Kur'an'a göre insan, mutlak özgürlüğe sahip olmamakla birlikte, kendi seçimlerini yapabilmektedir ve bu seçimlerden sorumlu tutulmaktadır. Kur'an'daki özgürlük anlayışı, bireyin sadece kendisine değil, topluma ve Allah'a karşı sorumluluğunu da içine alan geniş bir çerçeve sunar. Bu bağlamda özgürlük, sadece bir hak değil, insanın varoluş amacını gerçekleştirebilmesi için ona verilen bir emanettir. İşte bu sorumluluk bilinciyle şekillenen özgürlük anlayışı, insanın iradesini kullanarak bilinçli tercihler yapmasını ve ahlaki değerleri benimseyerek hayatını anlamlı bir şekilde yönlendirmesini sağlar. Bundan sonraki bölümde, özgür iradenin insan hayatındaki belirleyici rolünü daha ayrıntılı bir şekilde ele alacağız.

2.1.4. Özgür İradenin Önemi

Özgür irade, insanın seçim yapma ve sorumluluk üstlenme gücü olarak Kur'an'da önemli bir yer tutar. İnsan, akıl ve irade sahibi bir varlık olarak yaratılmış; bu özellikleri sayesinde doğru ile yanlış ayırt etme yeteneğiyle donatılmıştır. Ancak bu irade ne mutlak bir bağımsızlık ne de tam bir bağımlılık ifade eder. Kur'an, özgür iradeyi hem insanın sorumluluğunu temellendiren bir unsur hem de Allah'ın iradesine tabi olarak şekillenen bir yetenek olarak ele alır. "Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin" (el-Kehf 18/29) ayeti, insanın seçim özgürlüğünü vurgularken, bu seçimlerin sonuçlarına katlanma

sorumluluğunu da hatırlatır. Bu bağlamda özgür irade, insanın Allah ile olan ilişkisini anlamlandıran, kulluğunu bilinçli bir şekilde ifade etmesine olanak sağlayan temel bir değer olarak karşımıza çıkar.

Kur'an, insanın özgürlüğünü fiziksel bir bağımsızlıkla sınırlı görmez; bireyin akıl ve iradesini kullanarak hayatını şekillendirme hakkını da kapsar. Ancak bu özgürlük, mutlak bir serbestlik anlamına gelmez. "Dinde zorlama yoktur..." (el-Bakara 2/256) ayeti, özgürlüğün bilinçli bir tercihle yapılması gerektiğini ifade eder. Bu özgürlük, bireyin yalnızca kendi çıkarlarını düşünmeden, toplumun iyiliğini de gözeten hareket etmesini gerektirir. Kur'an'ın öğretileri, özgürlüğü bireyin iç dünyasıyla toplumsal düzeni arasında bir denge unsuru olarak ele alır. İnsan, özgür iradesiyle seçim yaparken hem kendine hem de topluma karşı sorumluluğunu göz önünde bulundurmak zorundadır. Bu durum, bireyin Allah'a olan kulluğunu samimiyetle yerine getirmesi için gerekli bir şarttır.

Tevhit inancı, Kur'an'ın temel öğretilerinden biri olarak, özgür iradenin anlam kazanmasında önemli bir yere sahiptir. İnsan, yalnızca Allah'a kulluk ederek dünyevi tutkular ve batıl inançlar gibi köleliklerden kurtulabilir. "De ki: O Allah birdir..." (el-İhlâs 112/1) ayeti, tevhit inancını vurgular. Tevhid inancı insanı, başka kulluklardan uzaklaştırarak ve kulluk olarak yalnızca Allah'a yönelterek gerçek özgürlüğe ulaştırabilmektedir. Bu bağlamda tevhit, insanın dünyevi otoritelerin yanı sıra kendi nefsi üzerindeki hâkimiyetini de kazanmasını sağlar. İnsanın arzularına ve tutkularına boyun eğmesi, onun özgürlüğünü kısıtlayan en büyük etkenlerden biridir. "Kendi arzu ve heveslerini ilah edinen... insanın acıklı halini bir düşün" (el-Câsiye 45/23) ayeti, bireyin tutkularına yenik düşmesinin özgürlüğünü nasıl zayıflattığını açıkça ortaya koyar. Bu durum, bireyin manevi özgürlüğünü kaybetmesine neden olmaktadır.

Kur'an, özgür iradeyi bireysel ve toplumsal sorumluluklarla da ilişkilendirir. Kur'an'da insanın yeryüzünde bir "halife" olarak yaratıldığı ifade edilir (el-Bakara, 2/30). Ayet, insanın yeryüzündeki varlığının bir halifelik sorumluluğunu içerdiğini ima eder. Bu bağlamda, halifelik kavramı, bireyin ve toplumun sorumluluklarını da içine alacak şekilde geniş bir anlam taşır. Bu, insana yalnızca kendi hayatını düzenleme değil, aynı zamanda çevresine adalet ve merhametle yaklaşma sorumluluğunu da yükler. İnsan, özgür iradesiyle yapacağı seçimlerin yalnızca kendisini değil, çevresini de etkilediğini bilmelidir. "İçinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulsun" (Âl-i İmrân 3/104) ayeti, bireyin toplumsal düzeydeki sorumluluğuna işaret

eder. Bu sorumluluk, bireyin özgür iradesiyle iyiliği seçerek toplumsal barışa da katkıda bulunmasını gerektirir.

Kur'an, insanı yalnızca seçimlerinden sorumlu tutmakla kalmaz, aynı zamanda bu seçimlerin sonuçlarını da anlamasını ister. "Hiçbir günahkâr, bir başkasının günahını yüklenmez" (el-En'âm 6/164) ayeti, bireyin sadece kendi fiillerinden sorumlu olduğunu, başka bir kimsenin hatalarından dolayı cezalandırılmayacağını açıkça ifade eder. Ancak bu, bireyin toplumsal sorumluluklarını göz ardı edebileceği anlamına gelmez. İnsan hem kendine hem de topluma karşı adil olmalıdır.

Kur'an'ın rehberliği, insanın özgür iradesini yalnızca bireysel değil, toplumsal düzeyde de doğru kullanmasını amaçlar. İnsan, özgür iradesini ilahi iradeyle uyum içinde kullanarak hem manevi huzura hem de toplumsal barışa ulaşabilir. Kur'an, insanı akıl ve düşünce sahibi bir varlık olarak tanımlar ve onu sürekli olarak aklını kullanmaya teşvik eder. "Aklınızı kullanmıyor musunuz?" (Yûnus 10/16) gibi ayetler, bireyin kendi iradesini doğru bir şekilde yönlendirmesi için aklını kullanması gerektiğini ifade eder. Bu, insanın özgürlüğünü bilinçli bir şekilde kullanarak hayatını daha anlamlı kılmasını sağlar.

Sonuç olarak, Kur'an'ın sunduğu özgür irade anlayışı, insanın hem bireysel hem de toplumsal sorumluluklarını yerine getirmesini sağlayan ilahi bir armağandır. İnsan, bu iradeyi doğru bir şekilde kullanarak yalnızca Allah'a kulluk etmeyi seçtiğinde, tüm dünyevi bağlardan kurtularak gerçek özgürlüğe ulaşabilir. Özgür irade, insanın hem kendi içinde hem de toplumda barış ve adalet tesis etmesine olanak tanır ve onu hem bu dünyada hem de ahirette huzura erdiren bir yolculuğa çıkarır. Bu bağlamda Kur'an, özgür iradeyi insanın kulluğunu bilinçli bir şekilde ifade etmesini sağlayan ve onu her türlü kölelikten kurtararak yücelten bir değer olarak görür.

Kur'an-ı Kerim, özgür iradeyi insanın ahlaki sorumluluğunun temeli olarak ele alırken, bu iradeyi destekleyen birçok ayetle bireyin Allah ile olan ilişkisindeki rolünü açıkça ortaya koyar. Şimdi, Kur'an'daki özgür irade kavramını daha iyi anlamak için, özgür iradeye vurgu yapan ayetleri inceleyerek bu ilahi rehberin insan hayatına yönelik mesajlarını daha yakından değerlendirelim.

2.2.Özgür İradeye Yer Veren Bazı Ayetlerin İncelenmesi

Kur'an, insanın yaratılış sürecini detaylı bir şekilde açıklayarak, onun akıl, duyular ve irade gibi üstün özelliklerle donatıldığını vurgular. Bu yaratılış süreci, Allah'ın kudret ve hikmetinin bir göstergesi olarak insanın yeryüzündeki konumunu belirler (el-Hicr 15/28-29; el-Müminun 23/12-14; es-Secde 32/7-9). Allah, insanı fiziksel ve zihinsel olarak mükemmel bir yapıda yaratmış, ona ruhundan üfleyerek onu şerefli bir varlık kılmıştır (el-Hicr 15/29; es-Secde 32/9). İnsan, yeryüzünde bir halife olarak görevlendirilmiş (el-Bakara 2/30) ve bu görev, onun akıl ve iradesini kullanarak doğru seçimler yapması gerektiğini ortaya koymuştur.

Kur'an'a göre insan, yaratılış itibarıyla Allah'a inanma ve yalnızca O'na kulluk etme sorumluluğunu taşır (ez-Zâriyât 51/56). Allah, insanın bu sorumluluğu yerine getirebilmesi için peygamberler göndermiş ve onlara ilahi rehberlik sunmuştur (en-Nahl 16/36; el-Müminun 23/44). Bununla birlikte, insan, sadece Allah'a yönelme eğiliminde olan bir fitratla yaratılmış (er-Rum 30/30) ve iyilik ile kötülük arasında seçim yapma özgürlüğüne sahip kılınmıştır (eş-Şems 91/8-10; el-Kehf 18/29). Bu durum, insanın özgür iradesiyle doğruyu seçme ve yaptığı seçimlerden sorumlu olma yükümlülüğünü açıkça ortaya koyar.

Hz. Âdem'in yaratılışı ve yasak ağaca yaklaşması, özgür iradenin yanlış kullanımının sonuçlarını somutlaştıran önemli bir örnek olarak Kur'an'da yer alır (el-Bakara 2/35-36). Hz. Âdem, Allah'ın koyduğu sınırları çiğneyerek yasak ağaca yaklaşmış ve bu seçim, onun cennetten çıkarılmasına neden olmuştur. Ancak bu olay, sadece bir hata değil, aynı zamanda insanın özgür iradesinin sınırları içinde yaptığı seçimlerin sonuçlarına katlanması gerektiğine dair önemli bir ders niteliğindedir. Yasak ağaca yaklaşma yasağı, insan iradesinin sorumlulukla sınırlandırılması gerektiğini ve özgürlük ile sorumluluk arasındaki dengeyi simgeler.

Kur'an'ın özgür iradeye dair ayetleri, evrensel bir mesaj taşımaktadır. Bu ayetler, bireylerin akıl ve iradelerini doğru bir şekilde kullanarak hem kendi iyilikleri hem de toplumsal fayda için bilinçli kararlar almalarını teşvik eder. İnsan iradesi, toplumsal statü, bilgi seviyesi veya yaşam koşulları ne olursa olsun, herkes için geçerli olan ilahi bir emanettir. Özgür irade, sadece bir seçim yeteneği değil, aynı zamanda bu seçimlerin sonuçlarını üstlenme sorumluluğunu da ifade eder (el-Kehf 18/29; el-İsrâ 17/15).

Kur'an, "Dinde zorlama yoktur. Doğru eğriden açıkça ayrılmıştır..." (el-Bakara 2/256) ayetiyle, insan iradesinin özgürlüğünü bir inanç ilkesi olarak ortaya koyar. İslam, insanların özgür iradeleriyle hakikati seçmelerini teşvik eder. Bu ayet, dini baskı ve zorlama yöntemlerinin Kur'an'ın öğretileriyle bağdaşmadığını açıkça ifade eder. İnanç, ancak özgür bir seçimle anlam kazanabilir; zorla kabul edilen bir din, bireyin samimi imanını temsil edemez.

"Nefse ve ona düzen verene, ona kötü ve iyi olma yeteneklerini yerleştirene andolsun ki, nefsinin arındırılan elbette kurtuluşa ermiştir. Onu kötülöklere boğan da ziyan etmiştir." (eş-Şems 91/7-10) ayetleri, insanın hem iyi hem de kötü eğilimlere sahip olduğunu ve bu eğilimler arasında özgürce seçim yapabildiğini belirtir. Bu seçimler, insanın ahlaki ve manevi olgunluğunu belirler. İnsanın iradesini doğru yönlendirmesi, onu kurtuluşa ulaştırırken, yanlış seçimler felaketle sonuçlanabilir.

Kur'an'da özgür irade, aynı zamanda bireysel ve toplumsal adaletin temeli olarak sunulur. "Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutun, adaletle şahitlik eden kimseler olun..." (el-Mâide 5/8) ayeti, insanın iradesini adalet ve doğruluk yönünde kullanması gerektiğini vurgular. Adaletin sağlanması, bireyin önyargı ve kin gibi içsel engelleri aşarak özgür iradesini doğru bir şekilde yönlendirmesine bağlıdır.

Sonuç olarak, Kur'an'ın özgür iradeye dair ayetleri, insanın kendi seçimleriyle hayatını şekillendirme yeteneğini ve bu seçimlerin sonuçlarından sorumlu olma bilincini teşvik etmektedir. Bu irade hem bireyin Allah'a yaklaşmasında hem de toplumsal huzur ve adaletin sağlanmasında merkezi bir öneme sahiptir. İnsanın irade ve akıl sahibi bir varlık olarak yaratılmış olması, onu diğer canlılardan ayıran temel bir özelliktir. Bu doğrultuda Kur'an, özgür iradeyi bilinçli ve sorumlu bir şekilde kullanmayı öğütler.

2.3.Zorunluluğa Yer Veren Bazı Ayetlerin İncelenmesi

Kur'an'da irade özgürlüğü, insanın seçim yapabilme kabiliyetini vurgulamakla birlikte, Allah'ın mutlak iradesinin her şeyin üzerinde olduğunu ve belirli durumlarda insan iradesinin, Allah'ın takdirine tabi olduğunu ifade eden ayetler de yer almaktadır. Bu ayetler, özgür iradenin sınırlarını ve ilahi iradenin sınırsızlığını anlamak açısından önemlidir. Ancak, bu ayetlerin insanın tamamen iradesiz olduğu anlamına gelip gelmediği, Kur'an'ın bütüncül bir perspektifle ele alınmasıyla netlik kazanabilir.

Örneğin, “Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun kalbini İslâm’a açar; kimi de saptırmak isterse, göğe çıkıyormuş gibi kalbine darlık ve sıkıntı verir. Allah inanmayanları işte böyle cezalandırır” (el-En‘âm 6/125) ayeti, ilahi iradenin, insan iradesi üzerindeki yönlendirici etkisini ortaya koyar. Elmalılı Hamdi Yazır’a göre bu ayette, Allah’ın hidayet verdiği kimseler, İslam’ı kabul ederken içsel bir huzur hissederken; sapkınlık murad edilenlerin ise kalpleri daralır, bu da onların doğru yolu kabul etmelerini zorlaştırır (Yazır, 2021: 2/963-964). Ancak burada, insanın özgür iradesiyle yaptığı seçimlerin Allah’ın belirlediği doğal yasalar çerçevesinde işlediği belirtilmelidir. İnsan, kötü niyet, kibir veya kıskançlık gibi olumsuz eğilimlerle kendi yolunu çizer; bu süreçte ilahi irade, bireyin tercihlerine uygun olarak tecelli eder.

Benzer şekilde, “Kim doğru yolu seçerse kendi iyiliği için seçmiştir, kim de saparsa kendi zararına sapsın olur” (el-İsrâ 17/15) ayeti de insanın yaptığı seçimlerin sonuçlarından bireysel olarak sorumlu olduğunu vurgular. Bu ayet, insan iradesinin bağımsız olmadığını, ancak Allah’ın ilahi rehberliğiyle yönlendirildiğini ve bireyin özgür iradesini kullanarak yaptığı her tercihin sonuçlarına katlanacağını belirtir. İnsan, ilahi iradenin koyduğu sınırlar içinde özgürdür; bu sınırların ötesine geçmek, kendi zararına bir seçim yapmak anlamına gelir.

Görüldüğü gibi Kur’an’da Allah’ın hidayete ulaştırma ve sapıklığa düşürme iradesi, insan özgür iradesiyle uyumlu bir şekilde işlenmektedir. Allah, bireyin eğilimleri ve seçme özgürlüğüne göre kişinin göğsünü İslam'a açar ya da daraltır. İnsanın doğru yola yönelmesi veya sapması, kendi iradesine bağlı bir seçimdir ve Allah’ın takdiri bu seçimi pekiştirir. Kötü niyet ve olumsuz duygulara kapılanlar, akıllarını bu duygulara kurban ederek hidayete ulaşma şanslarını kaybederler. Bu durum, Allah’ın kanunlarına göre, bu kişilerin iradeleri doğrultusunda gerçekleşen kaçınılmaz bir sonuçtur. Böylece insanın seçimleri, ilahi irade ile iç içe geçerek karmaşık da olsa bir denge oluşturur. Kur’an, bu dengeyi kurarak insanın sorumluluk bilincini güçlendirir ve ilahi adaletin tecellisini sağlar. Bu bağlamda, zorunluluğa işaret eden ayetler, insanın özgür iradesini tamamen yok saymaktan ziyade, bu iradenin ilahi irade ile uyum içinde olduğunu ortaya koyar.

“Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi topluca iman ederdi. Hal böyleyken, mümin olsunlar diye sen tutup insanları zorlayacak mısın! Allah’ın izni olmadıkça hiç kimsenin inanması mümkün değildir. O, akıllarını kullanmayanları inkâr bataklığında bırakır” (Yûnus 10/99-100).

Bu ayet, Allah'ın mutlak iradesi ile insan iradesi arasındaki dengeyi açıkça ortaya koymaktadır. Bu ayet, Allah'ın insanları iman etmeye zorlamadığı, aksine onların özgür iradeleriyle bu kararı vermelerini istediği şeklinde yorumlanmaktadır. Eğer Allah'ın meşîeti herkesin iman etmesi yönünde olsaydı, yeryüzündeki tüm insanlar iman etmiş olurdu. Ancak Allah, hikmeti gereği, insanları zorunluluk altında bırakmayan bir özgür tercih ortamı yaratmıştır (es-Sâbûnî, 2003: 3/63).

Bu ayet, Allah'ın mutlak iradesi ile insan iradesi arasındaki dengeyi ifade eder. Allah, kullarını iman etmeye zorlamaz; aksine, insanlara doğru yolu ve alternatif yolları göstererek seçimlerini kendi iradeleriyle yapmalarını murat eder. Ancak bu özgürlük, Allah'ın mutlak kontrolü altında işler ve nihai sınırlarını ilahi hikmet belirler.

“Allah dilediğini saptırır, dilediğini de doğru yola iletir” (el-Bakara 2/272, en-Nahl 16/93) şeklindeki Kur'an atıfların, “Allah, kendisine karşı taahhütlerini bozan fasıklardan başkasını saptırmaz”(el-Bakara 2/26) ilkesi doğrultusunda, insanın kendi tutum ve eğilimlerine dayalı olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Sapma veya doğru yolda olma, kaderin keyfi bir sonucu değil, insanın serbest seçimleri ve Allah'ın bu seçimlere verdiği karşılıkla ilgilidir. Bu yaklaşım, insanın iradesini hesaba katmayan cebrî yorumları geçersiz kılar ve hidayet ya da sapıklığın, kişinin hak edip etmediğine bağlı olarak Allah'ın yardımını kazanma ya da kaybetme süreciyle ilgili olduğunu vurgular (Bkz. Esed, 1999: 2/499-500).

Kur'an'da insanın irade sahibi bir varlık olmasıyla birlikte, her şeyin Allah'ın mutlak iradesine tabi olması meselesini incelerken kader konusu da karşımıza çıkar. Kader, Allah'ın bütün nesne ve olayları ezeli ilmiyle bilip belirlediği ilahi düzeni ifade eder (Topaloğlu - Çelebi, 2010: 173). Ancak bu düzen, insanın iradesini ortadan kaldıran mutlak bir determinizm değil; insanın özgür seçimlerini ve bu seçimlerden doğan sorumluluğunu kuşatan bir yapı olarak görülmelidir. “Biz her şeyi bir kader ile yarattık” (el-Kamer 54/49) ayeti, Allah'ın yaratışındaki düzeni vurgularken, bu düzenin insan iradesini iptal etmeyen bir hikmet çerçevesinde işlediğini ifade eder. “Biz her şeyi bir kader ile yarattık” (el-Kamer 54/49) ayeti, evrendeki olayların rastlantısallıktan uzak, bilinçli bir planın parçası olduğunu vurgular. Ancak bu ilahi plan, insan iradesini iptal eden bir yapı sunmaz; aksine, insanın özgür iradesiyle yaptığı seçimlerin Allah'ın ilmi çerçevesinde değerlendirildiği bir sistem olarak işlemektedir.

“Yeryüzünde vuku bulan veya başınıza gelen hiçbir musibet yoktur ki, biz onu yaratmadan önce bir kitapta yazılı olmasın. Kuşkusuz bu Allah’a göre kolaydır.”(el-Hadîd 57/22)

Elmalılı’ya göre "Musibet" kavramı, insanın yaşamında derin etkiler bırakan felaketler ve acılar anlamına gelir. Yeryüzünde meydana gelen doğal afetler, kuraklık, zelzele gibi olaylar ve insanın karşılaştığı hastalık, ölüm, yoksulluk gibi zorluklar, Allah’ın ezeli bilgisinde yazılı olan kaderin bir yansımasıdır. Bu tür musibetlerden kaçış yoktur; çünkü her şey ilahi takdirin bir sonucudur. Bu inanç, bireyi hem zorluklar hem de nimetler karşısında metanetli ve sabırlı kılar, dünya nimetlerine aşırı bağımlılıktan korur ve Allah’a olan güvenini güçlendirir. Her musibetin ardında ilahi bir hikmetin bulunduğunu bilmek, insanı dengede tutar ve kaderin tezahürleri karşısında sarsılmamasını sağlar (Yazır, 2021: 5/418-419).

Musibetler, kaderin bir parçası olarak kabul edilmekle beraber bu durum insanın özgür iradesini ortadan kaldırmamaktadır. Bilakis, insanın bu zorluklar karşısında sergilediği sabır, metanet ve Allah’a olan güveni de onun iradi seçimlerinin bir yansıması olup, insanın sınırlılığını fark ederek sınırsız güce olan teslimiyeti sayesinde düşünce ve davranışlarında bir denge hali oluşturacaktır. Böylece, Kur’an’da insanın iradesiyle kaderin tecellisi arasında ince bir denge kurulur; kişi, her zaman musibetlere rağmen özgür iradesiyle hareket edip doğru tavrı seçme imkânına sahiptir.

Ayette vurgulanan, yeryüzünde başımıza gelen her şeyin Allah’ın kontrolünde olduğu ve bu olayların Allah’ın hikmetine dayandığıdır. İnsanların karşılaştığı iyi ya da kötü durumlar, bu ilahi düzenin önceden belirlenmiş unsurlarıdır ve burada tesadüfe yer yoktur. Bu derin gerçeği idrak eden birey, hayatın karşısına çıkardığı zorluklar ve mutluluklar karşısında sükûnetini korur; ne acılarla sarsılır ne de sevinçlerle taşkınlığa kapılır. Bu farkındalık, insanı ilahi olana yönlendirir ve onu her durumda Allah’a bağlı kılar. Aynı zamanda, bu ilahi düzenin bilincinde olan kişi, sahip olduklarını kendi varlığının bir uzantısı olarak değil, ilahi bir lütuf olarak görür; bu nedenle, cimrilikten uzak durur ve şükran bilinciyle cömertçe davranır.

“Dedi ki: ‘Kendi ellerinizle yonttuğunuz şeylere mi tapıyorsunuz? Oysa sizi de yaptıklarınızı da Allah yarattı.’” (es-Sâffât 37/95-96)

Bu ayet, yaratılışın yalnızca Allah’a ait olduğunu ve insanın yaptığı her şeyin bile Allah’ın yaratışı ile mümkün olduğunu vurgular. İlk bakışta bu ifade, insanların fiillerinin tamamen Allah’ın iradesiyle gerçekleştiği ve insan iradesinin bu süreçte bir etkisinin

olmadığı gibi bir anlam çıkarılmasına sebep olabilir. Nitekim bu, tarih boyunca cebri bir yorumla desteklenmiş bir anlayışın dayanaklarından biri olmuştur (Yeprem, 1980: 148). Ancak ayeti bağlamıyla ele aldığımızda, ifade edilen yaratma kavramının insanın özgür iradesini dışlamadığını görmek mümkündür.

İslam düşüncesine göre, Allah'ın yaratışı, insanın sahip olduğu iradeyi ortadan kaldırmaz; aksine, bu irade, Allah'ın mutlak bilgisi ve kudreti dâhilinde var olur. İslam'da "kesb" kavramı bu bağlamda öne çıkar. İnsanların kendi iradeleriyle tercih ettikleri ve gerçekleştirdikleri eylemleri ifade eden kesb, insanın özgür iradesiyle Allah'ın yaratışı arasında bir denge kurar. İnsan, kendi iradesiyle bir fiili seçer ve Allah bu fiili yaratır. Bu süreç, insanın eylemlerinden sorumlu olmasını sağlar (Yavuz, 2022: 25/304-306).

Bu ayette geçen "Allah yaptıklarınızı da yarattı" ifadesi, insanların yaptıkları putların bile Allah'ın yarattığı malzemelerden meydana geldiğine ve bu nedenle putlara tapmanın anlamsızlığına işaret etmektedir. Ancak bu vurgu, insanın özgür iradesini reddetmek için değil, Allah'ın mutlak yaratıcılığı ve insanların kendi elleriyle ürettikleri nesnelere sınırlı doğası arasındaki farkı göstermek için yapılmaktadır. Bu bağlamda, ayet hem Allah'ın yaratıcılığını yüceltir hem de insanın iradesinin sorumluluğunu ima eder.

Ayrıca, yaratma eylemi yalnızca Allah'a özgüdür ve bu eylemin Arapça'da "halk" kelimesiyle ifade edilen iki anlamı bulunmaktadır. İlk anlamı hiç yoktan var etme, yalnızca Allah'a mahsustur; ikinci anlamı ise var olan bir şeyden yeni bir şey meydana getirme, yani "yapma"dır. Bu, insanın sahip olduğu irade ve yeteneklerin sınırlı olduğunu, yaratıcılığının yoktan var etme anlamında değil, var olanı şekillendirme düzeyinde olduğunu gösterir (Öner, 1999: 376-377). Dolayısıyla, insan iradesi Allah'ın yaratışıyla uyum içinde işler; insan, seçim yapma ve bu seçimlerini hayata geçirme gücüne sahiptir, ancak bu gücün sınırları ilahi iradeyle belirlenmiştir.

Kur'an'da birçok ayet, insanın bu irade ve hürriyete sahip olduğunu açıkça belirtmektedir. Bu, insanın sorumluluğunu pekiştiren ve onun ilahi iradeyle uyum içinde hareket etmesini teşvik eden bir yaklaşımdır. Öyle ki, insanın yaratılışındaki bu denge, onun ilahi bir düzen içinde özgür iradesini nasıl bilinçli ve sorumlu bir şekilde kullanması gerektiğini ortaya koyar.

"İnkâr edenleri uyarsan da uyarmasan da onlar için birdir, asla iman etmezler. Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir, gözlerinde de kalın bir perde bulunmaktadır ve onlar için büyük bir azap vardır." (el-Bakara 2/6-7)

Kalplerin mühürlenmesi meselesi Kur'an'da birçok ayette geçmekte olup (Bkz. el-Bakara 2/88, en-Nisâ 4/155, el-En'âm 6/46, el-A'râf 7/100-101, et-Tevbe 9/87, et-Tevbe 9/93, Yûnus 10/74, en-Nahl 16/106,108, er-Rûm 30/59, el-Ahzâb 33/32, el-Mü'min 40/35, eş-Şûrâ 42/24, el-Câsiye 45/23, el-Ahkâf 46/23, Muhammed 47/16, el-Münâfikûn 63/3.), iradenin özgürlüğü meselesinde özel bir alan teşkil etmektedir. Bu ayetler, yüzeysel bir bakışla insanın iradesinin tamamen zorunlu olduğu izlenimi yaratabilir. Ancak kalplerin mühürlenmesi, sürekli günah işleyen bir insanın manevi olarak karanlığa gömülmesiyle oluşan bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu perspektiften bakıldığında, özgür irade sorumluluğun temel taşı olarak kalırken, ilahi adalet bu süreçte bireyin seçimlerine bağlı olarak tecelli eder. Ayette geçen bu ifadeler, insanların zorunlu bir iradeye sahip olduklarından değil, kendi iradeleriyle yaptıkları kötü seçimlerin bir sonucu olarak gerçekleşmektedir. İnsanlar, özgür iradeleriyle inkârı tercih ederler ve bu tercih, onların kalplerinin mühürlenmesi ve hidayetden mahrum kalmalarıyla sonuçlanır.

Elmalılı'nın kalbin mühürlenmesi ile ilgili açıklamaları dikkat çekicidir. Ona göre, kişinin sürekli günah işlemesi sonucu kalbinin bir kılıf gibi karanlık bir lekeyle kaplanması anlamına gelir. Başlangıçta küçük bir leke olan bu karar, tevbe edilmezse zamanla kalbi tamamen kaplar ve silinmez hale gelir. Bu durum, kişinin iman etme kapasitesini yitirmesine ve küfürden kurtulma yolunun kapanmasına yol açar. Bu süreçte, kalbin mühürlenmesi Allah tarafından gerçekleştirilir, ancak bu mühürlenme kişinin kendi iradesiyle günahlarında ısrar etmesinin bir sonucudur. Ahlak ve dinin değeri, kişinin bu tür alışkanlıkları edinmesinden uzak durmasıyla korunur (Yazır, 2021: 1/331-332).

Sonuç olarak, Kur'an'da irade özgürlüğü ve zorunluluk gibi kavramlar, Allah'ın mutlak iradesi ve meşîeti çerçevesinde ele alınmakta, ancak insanın özgür iradesinin varlığı da göz ardı edilmemektedir. Zorunluluğa işaret ettiği düşünülen ayetler, Allah'ın dilediği şeylerin mutlaka gerçekleştiğini vurgularken, aynı zamanda insanın kendi iradesiyle yaptığı seçimlerin sonuçlarına katlanacağını da ifade eder. Allah'ın meşîeti ile insanın iradesi arasındaki bu denge, bireyin özgür seçimler yapma yetisine sahip olduğunu ancak bu seçimlerin nihai olarak ilahi takdir doğrultusunda şekillendiğini göstermektedir.

2.4.Kur'an'ın Özgür İrade Anlayışı Bağlamında Bazı Çağdaş Felsefi Yaklaşımların Değerlendirilmesi

Kur'an, özgür iradeyi insanın seçim yapabilme gücü ve bu seçimlerin ahlaki sorumluluğunu üstlenme kapasitesiyle birlikte, ilahi bilginin ve kudretin mutlaklığı çerçevesinde ele alır. Bu bağlamda Kur'an'da, insanın iradesine bir özgürlük alanı tanınır ve ilahi irade ile beşerî özgürlük arasında dengeli bir ilişki kurulur.

Özgürlük, sorumluluk, ilahi bilgi ve ahlaki tercih gibi temel meseleler, çağdaş felsefi düşüncede de merkezî tartışma alanları arasında yer almaktadır. Farklı yaklaşımlar bu meseleleri farklı boyutlarıyla ele alarak, özgürlük kavramını çeşitli düşünsel zeminlerde tartışmaya açmaktadır.

Kur'an'daki ilahi irade anlayışıyla ilişkilendirilebilecek bir yaklaşım olarak, kavramsal yapısı modern dönemde şekillenen panenteist düşünce ele alınabilir. Panenteizm, Tanrı'nın hem evrende içkin hem de evrenden aşkın olduğunu savunur. Metin Yasa'ya göre bu anlayış, Tanrı'nın evrendeki tüm oluş ve değişim süreçlerine katıldığını, ancak bu katılımın O'nun aşkınlığını ortadan kaldırmadığını savunur. Özellikle Charles Hartshorne'un geliştirdiği anlayışta Tanrı'nın çift yönlü bir yapıya sahip olduğu vurgulanır. Bu anlayışta Tanrının değişmeyen mutlak yönü ile birlikte, yaratılmışlardan etkilenebilen göreceli bir yönü de vardır. Bu yönüyle öne çıkarılan panenteizm anlayışı, klasik teizmin mutlak değişmezlik anlayışından farklılaşır ve Tanrı'yı değişebilen bir yapıyla konumlandırır (Yasa, 2010: 43).

Panenteist düşüncenin Kur'an'daki Allah tasavvuruyla sınırlı bazı örtüşmeler taşıdığı görülmektedir. Kur'an'da Allah'ın kullarının dualarına icabet etmesi (Bakara 2/186), kullarına şah damarından daha yakın olması (Kâf 50/16) gibi ifadeler, Tanrı'nın varlıkla sürekli bir ilişki içinde olduğunu ortaya koyar. Ancak Kur'an'da bu ilişki, Tanrı'nın zatında bir değişim ya da durumlara göre farklılaşma anlamında ele alınmaz. Kur'an'da Allah'ın ilmi, kudreti ve iradesi mutlak olup herhangi bir etki altında kalmaz. Dolayısıyla Kur'an'da ilahi irade, varlıkla süreklilik içinde ilişki kurarken, bu ilişkinin Tanrı'yı ontolojik olarak dönüştürdüğü düşünülmez. Bu doğrultuda şekillenen bir Panenteist yaklaşım, Kur'an ile benzerlik taşısa da Tanrı'nın etkilenebilirliği fikri, Kur'an'ın mutlak ve değişmez ilahi irade anlayışıyla uyumlanmamaktadır.

İlahi irade ile insan iradesi arasındaki ilişkiyi anlamaya yönelik çağdaş teolojik yaklaşımlardan biri Açık Teizm (Open Theism)'dir. Açık Teizm'e göre Tanrı, geleceği

belirlenmemiş olarak bırakmıştır ve bu nedenle geleceğe dair kesin bilgiye sahip değildir. Bu görüş, insanın özgür iradesini ön plana çıkarır; zira Tanrı geleceği belirlememişse, insan seçimlerinde tamamen bağımsızdır. Açık Teizm'e göre Tanrı, insanın özgür tercihlerine müdahale etmez; ancak bu tercihler doğrultusunda ilahi planını şekillendirir (Bayam, 2015: 30-36). Bu anlayış, Tanrı'nın bilgisi ile insan özgürlüğü arasında klasik teolojinin kurduğu sıkı determinizmi kırarak, özgür iradeyi merkeze alan bir tasavvur sunar.

Bu yaklaşım, Kur'an'ın ilahi bilgi ve irade anlayışıyla çelişmektedir. Kur'an'da Allah'ın mutlak bir bilgiye sahip olduğu birçok ayette ifade edilir. Örneğin "Gaybın anahtarları Allah'ın yanındadır; onları O'ndan başkası bilmez. O, karada ve denizde ne varsa bilir; O'nun bilgisi dışında bir yaprak bile düşmez. O, yerin karanlıklarındaki tek bir taneyi bile bilir. Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitaptadır." (En'âm 6/59) ayeti, Tanrı'nın bilgi alanında hiçbir eksiklik olmadığını ortaya koyar. Dolayısıyla Kur'an'a göre insanın seçimleri özgürce gerçekleşse de, bu seçimler Allah'ın ilmi tarafından kuşatılmıştır. Açık Teizm, özgürlüğü garanti altına almak için ilahi bilgiyi sınırlama yoluna giderken; Kur'an, bu sınırlamaya başvurmadan hem özgür iradeyi hem de mutlak bilgiyi birlikte barındıran bir anlayış ortaya koyar.

Bu noktada, Plantinga'nın Özgür İrade Savunusu'na da değinmek yerinde olacaktır. Plantinga bu savunuda, özgür iradenin insanın ahlaki sorumluluğunu nasıl temellendirdiğini ve kötülük problemini bu sorumlulukla nasıl ilişkilendirdiğini açıklar. Ona göre Allah, insanlara özgür irade vermiştir ve bu irade, insanların ahlaki değer taşıyan eylemlerde bulunabilmeleri için zorunludur. Fakat Allah'ın bu eylemleri önceden bilmesi, onların zorunlu olarak gerçekleştiği anlamına gelmez. Tanrı, insanın neyi seçeceğini bilir; fakat bu bilgi, seçimi belirleyen değil, sadece bilen bir nitelik taşır. Böylece hem Allah'ın bilgisi korunur hem de insanın özgür iradesi iptal edilmez.

Plantinga'nın bu yaklaşımı özellikle kötülük problemi bağlamında önemli bir açıklama sunar. Ona göre, insanın özgür olması, kötü olanı seçebilme kapasitesini de beraberinde getirir. Eğer insan yalnızca iyi olanı seçebilseydi, bu seçim ahlaki anlam taşımaz, otomatik bir eylem olurdu. Dolayısıyla kötülüğün varlığı, özgür iradenin kaçınılmaz bir sonucudur (Plantinga, 2023: 48-49). Bu görüş, insanın kötülüğü özgür iradesiyle gerçekleştirebileceğini kabul ederek, özgürlüğün ilahi iradeyle bir çelişki oluşturmadığını savunur.

Kur'an perspektifinden bakıldığında, insanın iyiyi ve kötüyü seçme kapasitesine sahip olduğu kabul edilmekle birlikte, ilahi iradenin insanı her zaman doğruya yönlendirdiği de vurgulanır. Kur'an'a göre kötülük, insanın yanlış tercihleri sonucunda ortaya çıkar ve Allah'ın iradesi, insanın bu seçimleri bilinçli ve sorumlu biçimde yapabilmesi için yol gösterici bir işlev görür. "Nefse ve ona düzen veren, ona kötü ve iyi olma yeteneklerini yerleştirene (and olsun) ki, nefsini arındıran elbette kurtuluşa ermiştir. Onu kötülöklere boğan da ziyan etmiştir." (eş-Şems 91/7-10) ve "Allah sizin için kolaylık ister, zorluk istemez." (el-Bakara 2/185) ayetleri, bu yönü açıkça ortaya koyar.

Kur'an, insanın seçimlerini bilen bir Tanrı anlayışının ötesine geçerek, ilahi iradenin insanı doğruya yönlendirme işlevini de vurgular. Bu yönüyle Kur'an, Plantinga'nın özgürlük anlayışıyla belirli açılardan örtüşmekle birlikte, daha aktif bir ilahi rehberlik tasavvuru ortaya koymaktadır.

Kur'an'da özgürlük, yalnızca tercih etme yetisiyle değil, yapılan tercihlerin ahlaki sorumluluğunu üstlenmeyle birlikte anlam kazanır. Benzer biçimde, modern felsefede Immanuel Kant (1724-1804) da özgürlüğü ahlaki yükümlölüklerin temeli olarak ele alır ve onu ahlaki sistemin işlerliğini sağlayan vazgeçilmez bir koşul olarak konumlandırır.

Kant, özgürlüğü ahlaki sistemin işlemlerini mümkün kılan temel bir postulat olarak değerlendirir. Postulat, doğrudan kanıtlanamasa da bir sistemin tutarlı şekilde işlemleri için kabul edilmesi gereken temel ilkedir. Pratik Aklın Eleştirisi adlı eserinde Kant, özgürlüğün doğrudan kanıtlanamayacağını, ancak insanın ahlaki yükümlölüklerini yerine getirebilmesi için varsayılması gerektiğini belirtir. Kant'a göre insanın ahlaki sorumluluk taşıyabilmesi, onun özgür olduğunun varsayılmasını gerektirir; çünkü özgür olmayan bir varlığa ahlaki yükümlölük atfetmek anlamsız olur. Bu nedenle Kant'ta özgürlük, doğrudan ispatlanabilir olmaktan ziyade, ahlak yasasının işlerliğini mümkün kılan temel koşul olarak sunulur (Kant, 1999: 3-5, 90-115).

Kant'ın bu yaklaşımı, Kur'an'daki özgürlük ve sorumluluk anlayışıyla belirli paralellikler taşır. Kur'an, insanın kendi iradesiyle seçim yapabileceğini ve bu seçimlerinden sorumlu tutulacağını vurgular: "Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin" (el-Kehf 18/29), "Kim doğru yola gelirse, kendi lehinedir; kim de saparsa, kendi aleyhinedir. Hiçbir günahkâr, bir başkasının günahını yüklenmez." (el-İsrâ 17/15).

Ancak bu paralelliğe rağmen, Kur'an'daki özgürlük anlayışı ile Kant'ın düşüncesi arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Kant, özgürlüğü ahlaki yükümlölüklerin zorunlu bir varsayımı olarak ele alırken, Kur'an özgürlüğü, insanın bilinçli tercih

hakkının ve bu tercihlerin sonuçlarını üstlenme sorumluluğunun bir göstergesi olarak sunar. Dolayısıyla, Kur'an'daki özgürlük anlayışı, yalnızca bir sistemin mantıksal tutarlılığını sağlamak için varsayılmakla kalmaz; aynı zamanda ahlaki bir gerçeklik olarak bireyin hayatında fiilen karşılık bulur. Kant'ta özgürlük, insan aklının kendi kendine koyduğu ahlaki yasaya uyma kapasitesiyle tanımlanırken; Kur'an'da özgürlük, insanın ilahi irade tarafından tanınan bir tercih alanı içinde bilinçli seçim yapabilmesiyle anlam kazanır. Dolayısıyla özgürlük, Kant'ta aklın özerkliğiyle; Kur'an'da ise, ilahi iradenin belirlediği sınırlar içinde bilinçli tercih yapma yetisiyle temellenir.

Özgürlük anlayışına dair felsefi sorgulamalar, modern düşüncede insanın iradesiyle haz, sorumluluk ve anlam arasındaki ilişkiyi yeniden düşünmeye sevk etmiştir. Felsefede, özgür iradenin derinliği ve seçimlerimizin anlamı üzerine tartışmalar sürerken, 20. yüzyıl analitik filozoflarından Robert Nozick'in (1938–2002) ortaya koyduğu "Deneyim Makinesi Düşünce Deneyi" bu tartışmalara farklı bir boyut kazandırır. Nozick, hayal edilebilecek tüm haz ve tatminleri sağlayacak bir "deneyim makinesi" senaryosuyla, yapay olarak sunulan hazların gerçek yaşam deneyimleri ve bu deneyimlerin getirdiği sorumluluk duygusuyla kıyaslanması gerektiğini savunur (Omay, 2012: 290–292).

Nozick'ın deneyim makinesi düşüncesi, insanın yalnızca haz arayışına dayalı bir yaşamın eksikliklerini ortaya koyar. Çünkü gerçek özgürlük, geçici hazların ötesinde; bireyin kendi iradesiyle, zorluklar, mücadele ve sorumluluklar doğrultusunda inşa ettiği yaşamda kendini gösterir. Kur'an'da özgürlük, hazdan kaçınma düzeyinde değil; ilahi sorumluluk ve anlam taşıyan bilinçli tercihler düzeyinde anlam bulur. İnsanın özgür iradesini Allah'ın iradesiyle uyumlu kullanması, sadece bireysel tatminle sınırlı kalmayıp, toplumsal düzen, adalet ve manevi gelişimi de destekler. Nozick'in yaklaşımı, bireyin içsel deneyimlerine vurgu yapsa da özgürlüğü ilahi bir sorumluluk alanı içinde temellendiren Kur'anî anlayışla tam olarak aynı temele dayanmaz. Kur'an'da özgürlük, yalnızca bireyin kendine karşı değil, aynı zamanda Allah'a ve topluma karşı da sorumlu olduğu bir bilinç hâliyle söz konusudur.

Özgür irade meselesi, çağdaş felsefi yaklaşımlarda, insanın ahlaki, metafizik ve bireysel boyutlarını merkeze alarak çok boyutlu biçimde ele alınırken; Kur'an'da bu kavram, ilahi irade ile uyumlu, sorumlulukla iç içe geçmiş bilinçli bir tercih alanı olarak tanımlanır. Açık Teizm, Panenteizm, Plantinga'nın savunusu, Kant'ın postulat anlayışı ve Nozick'in deneyim makinesi gibi düşünsel çerçeveler, özgürlüğü farklı açılardan

anlamlandırma çabası sunmaktadır. Kur'an ise özgürlüğü yalnızca bireysel zemine indirgemeyen, ilahi bilgi ve ahlaki yükümlülük temelinde şekillendiren bütüncül bir irade anlayışı ile ortaya koymaktadır. Kur'an, insanın özgürlük alanını tanıırken onu başıboş bırakmaz; aksine bu alanı ilahi hikmetle kuşatarak sorumluluğa dayalı bir özgürlük inşa eder.

Kur'an'daki özgür irade anlayışı, yalnızca teorik bir mesele olmanın ötesine geçerek; insanın karar verme süreçlerini etkileyen zihinsel, ahlaki ve çevresel faktörleri de içine alan bütüncül ve yaşantıya dayalı bir yaklaşımla ele alınır. Bu bağlamda, özgür iradeyi etkileyen çeşitli unsurların Kur'an'da nasıl yer aldığına dair yapılacak incelemeler önem taşımaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'AN-I KERİM'DE İRADENİN ÖZGÜRLÜĞÜNÜ ETKİLEYEN BAZI HUSUSLAR

Bu bölümde, insanın iradesinin nasıl şekillendiği ve hangi faktörler tarafından etkilendiği ele alınacaktır. Kur'an-ı Kerim, insanın özgür iradesiyle seçim yapabileceğini belirtirken, bu özgürlüğün bazı sınırlar içinde olduğunu da vurgular. İradenin özgürce karar almasını etkileyen bu hususların incelenmesi, insanın davranışlarını yönlendiren içsel ve dışsal faktörleri anlamamıza yardımcı olur. Burada, insan iradesini sınırlayan veya yönlendiren çeşitli kavramlar ve bu kavramların Kur'an'daki yeri ele alınmaya gayret edilecektir.

3.1.Özgür İradeyi Etkileyen İlahî İrade

Kur'an, Allah'ın mutlak iradesinin her şey üzerinde egemen olduğunu ve insanın seçim yapma özgürlüğünün de bu ilahi iradenin çerçevesinde şekillendiğini açıkça vurgular. İlahi irade, hem evrendeki düzenin bir parçası olarak hem de insanın yaşamındaki belirleyici unsurları etkileyerek özgür irade ile ilahi irade arasındaki ilişkinin sınırlarını çizer. İnsan, akıl ve irade sahibi bir varlık olarak, farklı seçenekler arasında tercihler yapma yeteneğine sahip olmakla birlikte, bu seçeneklerin varlığı ve koşulları doğrudan Allah'ın iradesine bağlıdır. Dolayısıyla, insanın özgür iradesi, Allah'ın mutlak iradesiyle uyumlu bir şekilde işler.

Örneğin bir kişinin hangi zaman diliminde, hangi coğrafyada ve hangi şartlar altında dünyaya geleceği gibi hususlar, insanın kontrolünün ötesindedir ve Allah'ın mutlak iradesine dayanır. Bu gibi unsurlar, insanın özgür iradesinin sınırlarını ve çerçevesini belirleyen temel faktörlerdir. İnsan, bu koşulları seçemez; ancak bu koşullar içinde, kendisine sunulan seçenekler doğrultusunda bilinçli tercihler yapma özgürlüğüne sahiptir. Bu bağlamda, insanın doğumu, çevresi ve hayatındaki belirli olaylar, ilahi iradenin insan iradesini etkileyen bir yönünü temsil eder. Burada, insanın iradesinin tamamen yok sayılmadığı, aksine ilahi irade tarafından şekillendirilen bir zemin üzerinde işlediği görülmektedir.

Ayrıca, Kur'an'da ifade edilen kader, insanın özgür iradesini tamamen ortadan kaldırmaz; bilakis, insanın kendi seçimlerini yapmasını ve bu seçimlerden sorumlu

tutulmasını sağlayan ilahi bir düzeni temsil eder. İnsan, kendi iradesini kullanarak doğru ile yanlış seçebilir; ancak seçimlerinin sonuçları, Allah'ın koyduğu kanunlar ve ilahi hikmet çerçevesinde şekillenir. Örneğin, insanın dualarının kabulü, sabrının ödüllendirilmesi veya musibetlere karşı tavırlarının karşılığı gibi durumlar, hem ilahi iradenin hem de insan iradesinin birlikte işlediği bir düzene işaret eder.

Bu bağlamda, Allah'ın mutlak iradesi, insanın iradesini iptal eden bir yapı değil, onun seçimlerini anlamlandıran ve sonuçlarını belirleyen bir çerçeve sunar. İnsanın hürriyeti, ilahi iradenin sınırsızlığı içinde işleyen bir yeti olarak hem ilahi düzenin hem de bireysel sorumluluğun bir parçasıdır.

Kur'an, Allah'ın mutlak iradesinin her şey üzerinde egemen olduğunu açıkça vurgular. Bununla birlikte, insanın özgür iradesiyle yaptığı seçimler de bu ilahi irade kapsamında anlam kazanır. "De ki: 'Allah bize ne yazmışsa başımıza ancak o gelir, O bizim Mevla'mızdır.' Müminler yalnız Allah'a güvenip dayansınlar" (et-Tevbe 9/51) ayeti, bu dengenin özlü bir ifadesidir. Bu ayet, inananların karşılaştıkları her durumda olayların arkasındaki ilahi plana güvenmeleri gerektiğini hatırlatır.

İnsanın özgür iradesi, seçim yapma gücünü ifade eder; ancak bu irade mutlak değildir. İnsan, seçimlerini belirli sınırlar içinde yapar ve bu sınırların ötesindeki sonuçlar Allah'ın iradesine tabidir. Örneğin, bir birey yaptığı bir eylemin neticesini planlayabilir; ancak bu planın tam olarak gerçekleşip gerçekleşmemesi, nihayetinde Allah'ın dilemesine bağlıdır. Bu bağlamda, insan iradesi, ilahi irade tarafından kuşatılmış bir alan içinde işler.

Ayet, ilahi iradenin, insanın iradi eylemlerine anlam kazandıran bir çerçeve sunduğunu ifade eder. İnsan, özgür iradesiyle hareket eder; ancak bu hareketlerin sonuçları Allah'ın ilahi bilgisi ve hikmeti doğrultusunda şekillenir. Bu durum, bireyin özgür iradesi ile ilahi irade arasında bir uyum bulunduğunu ortaya koyar. İlahi iradeye güvenmek ve tevekkül ile hareket etmek, bireyin varoluşsal bilince erişmesini sağlar.

Kur'an, ilahi iradenin her şeyin üzerinde olduğunu vurgularken, insanın özgür iradesine dayalı olarak yaptığı eylemlerden sorumlu tutulacağını açıkça belirtir. İnsan, Allah'ın mutlak hâkimiyetine tabi bir varlık olarak yaratılmıştır; ancak bu durum, onun bireysel tercihlerini yapma özgürlüğünü ortadan kaldırmaz. Hırsızlık, dolandırıcılık, ahlaksızlık gibi kötü eylemler, insanın özgür iradesini yanlış yönde kullanmasının bir sonucudur. Bu bağlamda, "Her nefis, yaptıklarına karşılık tutulan bir rehindir" (el-Müddessir 74/38) ve "Kim doğru yolu seçerse kendi iyiliği için seçmiştir, kim de saparsa

kendi zararına sapmış olur. Hiç kimse başkasının günah yükünü üstüne almaz. Biz bir resul göndermedikçe azap da etmeyiz” (el-İsrâ 17/15) ayetleri, bu sorumluluğu açıkça ifade eder.

Ancak burada şu soru gündeme gelebilir: Eğer her şey Allah’ın izniyle gerçekleşiyorsa, kötü eylemler de bu ilahi iradenin bir parçası mıdır?

Kur’an, insanın yaptığı kötü fiillerin, kendi iradesiyle yaptığı yanlış seçimlerin bir sonucu olduğunu belirtir. “Biz ona iki yolu da göstermedik mi?” (el-Beled 90/10) ayeti, insanın hem iyi hem de kötü yolu seçme özgürlüğüne sahip olduğunu ifade eder. İlahi irade, insana bu yolları gösterir, ancak hangi yolda ilerleyeceği insanın kendi tercihine bağlıdır. Dolayısıyla, hırsızlık, dolandırıcılık ve ahlaksızlık gibi eylemler, insanın özgür iradesini kötüye kullanmasının bir tezahürüdür. Hırsızlık veya dolandırıcılık gibi fiillerin cezası, kişinin bu eylemleri kendi özgür iradesiyle gerçekleştirmiş olması nedeniyle, ilahi adaletin bir gereği olarak uygulanır. Bu bağlamda, “Gerçek şu ki Allah insanlara zerrece kötülük etmez, fakat insanlar kendilerine kötülük ediyorlar” (Yûnus 10/44) ayeti, kötü eylemlerin insanın kendi iradesiyle yaptığı yanlış seçimlerden kaynaklandığını vurgular. Bu durum, Allah’ın adaletine halel getirmez; çünkü insan, seçimlerinin sonuçlarına katlanmakla yükümlüdür.

Hırsızlık veya dolandırıcılık gibi kötü fiilleri işleyen bireylerin durumu, şu noktada da tartışılır: Bu kişiler, kötü bir çevrede doğmuş, olumsuz koşullarla karşılaşmış olabilirler. Bu durum onların iradesini nasıl etkiler?

Kur’an, insanın çevresel ve toplumsal etkiler altında kaldığını kabul eder; ancak bu etkiler, insanın tamamen iradesiz olduğu anlamına gelmez. “Allah hiçbir kimseyi, gücünün yetmediği bir şeyle yükümlü kılmaz; lehinde olanı da kendi kazandığıdır, aleyhinde olanı da kendi kazandığıdır...” (el-Bakara 2/286) ayeti, insanın her durumda, sahip olduğu imkânlar dâhilinde doğru yolu seçme sorumluluğu taşıdığını ifade eder. Allah, insana akıl ve irade verdiği için, bu araçları kullanarak doğruyu bulmasını ister. Dolayısıyla, kötü koşullarda yetişmiş bir birey dahi, iradesini doğru yönde kullanarak bu koşulların üstesinden gelebilir.

Kötü eylemler, insanın iradesini kötüye kullanmasıyla ortaya çıkan davranışlardır. İlahi irade, insanın bu tür eylemleri gerçekleştirmesine sebep değil, bu eylemlerin sonuçlarını düzenleyen bir mekanizmadır. İnsan, yaptığı kötü seçimlerden dolayı sorumlu tutulur ve bu seçimlerin sonuçlarına katlanır. Bu bağlamda, Kur’an, insanın özgür iradesini bilinçli bir şekilde kullanarak hem kendisi hem de toplum için iyi seçimler

yapmasını öğütler. Bu denge, insanın sorumluluğunu artırırken, Allah'ın mutlak adaletinin bir tezahürü olarak karşımıza çıkar.

İlahi iradenin özgür irade üzerindeki etkisi bağlamında, haramlar ve farzlar konusu da önemli bir örnek teşkil eder. Bir birey, bir dine inanmayı seçtiğinde, o dinin gerektirdiği yükümlülükleri kabul etmiş olur. Kur'an, Allah'ın kesin olarak yerine getirilmesini emrettiği farzları ve kaçınılması gereken haramları net bir şekilde ortaya koyar. Farzlar, insan iradesini yönlendirme ve onu belirli bir disiplin altında tutma işlevi görür. Ayrıca, bu farzları yerine getirmenin insan üzerinde olumlu etkileri de söz konusudur. Mesela namazın insanı kötülüklerden alıkoyduğu da Kur'an'da açıkça belirtilmiştir: “Kitaptan sana vahyedilenleri oku, namazı özenle kıl. Kuşkusuz namaz hayâsızlıktan ve kötülükten meneder. Allah'ı anmak her şeyden önemlidir. Allah yaptıklarınızı bilir” (el-Ankebût 29/45). Farzların bu etkileri, bireyin heva ve arzularını denetim altına alarak hem tercih hem de eylem aşamasında özgür iradesi üzerinde belirleyici bir rol oynar. Aynı zamanda birey, Allah'ın yasaklarından uzak durmayı seçerken de özgür iradesini bu ilahi yasaklara uyum yönünde kullanmaktadır. Sonuç olarak, insanın iradesi, ilahi iradenin belirlediği sınırlar çerçevesinde şekillenmekte ve yön bulmaktadır.

Kur'an'da dua, insanın özgür iradesini kullanarak Allah'a yönelmesi ve O'ndan yardım dilemesi şeklinde ifade edilen bir eylemdir. Bu, insan iradesinin aktif bir yansımasıdır; ancak dualara karşılık verilmesi, tamamen Allah'ın mutlak iradesi ve hikmeti çerçevesinde gerçekleşir.

“Kullarım, beni senden sorarlarsa, (bilsinler ki), gerçekten ben (onlara çok) yakınım. Bana dua edince, dua edenin duasına cevap veririm. O halde, doğru yolu bulmaları için benim davetime uysunlar, bana iman etsinler” (el-Bakara 2/186) ayetinde, Allah'ın kullarının dualarına cevap vereceği ifade edilmektedir. Burada dua edenin samimiyeti, özgür iradesiyle yaptığı bu eylemin ilahi düzen içindeki anlamını ortaya koyar. Ancak, bu karşılık, ilahi hikmetle sınırlıdır.

Benzer şekilde, “...Bana dua edin, duânıza cevap vereyim...” (el-Mü'min 40/60) ayeti, insanın Allah'a yönelmesini teşvik etmekte, ancak duaların karşılık bulmasının ilahi iradenin hikmeti doğrultusunda olacağını ima etmektedir. Bu bağlamda dua, insanın özgür iradesiyle yaptığı bir tercihin ifadesidir; fakat ilahi irade, insanın sınırlı bilgisi ve arzularının ötesinde, daha geniş bir hikmetle tecelli eder.

Sonuç olarak, dua, insan iradesinin bir eylemi olarak, insanı Allah'ın mutlak iradesine yaklaştıran bir araçtır; ancak bu eylem, Allah'ın sınırsız iradesine müdahale eden veya onu sınırlandıran bir unsur olarak değil, ilahi düzenin bir parçası olarak anlaşılmalıdır.

Kur'an'da musibetler meselesi de, insanda bulunan özgür irade ve ilahi irade arasındaki ilişki ele alınırken özel bir yer tutar. Bireyin karşılaştığı zorluklar, sıkıntılar, felaketler ya da Allah'ın kullarını sınamak için gönderdiği imtihanlar olarak ele alacağımız musibetler, Kur'an'da hem ilahi iradenin bir tecellisi olarak hem de bireyin yaptığı hatalardan kaynaklanan sonuçlar olarak ele alınmaktadır. “Başınıza gelen her musibet kendi yapıp ettikleriniz yüzündendir; kaldı ki Allah birçoğunu da bağışlar” (eş-Şûrâ 42/30) ayeti, musibetlerin insanın kendi eylemlerinin bir sonucu olabileceğini ifade eder. İnsan, sorumsuz veya hatalı davranışlarının bireysel ve toplumsal düzeyde olumsuz sonuçlara yol açabileceğini bilmelidir.

Bununla birlikte, insan her zaman başına gelen musibetlerin kaynağını veya nedenini anlamayabilir. “Yeryüzünde vuku bulan veya başınıza gelen hiçbir musibet yoktur ki, biz onu yaratmadan önce bir kitapta yazılı olmasın. Kuşkusuz bu Allah'a göre kolaydır” (el-Hadîd 57/22) ayeti, musibetlerin ilahi bir takdirin sonucu olduğunu açıkça belirtir. Bu durum, insanın iradesi dışında gelişen olayların da ilahi bir hikmet ve düzen çerçevesinde gerçekleştiğini ortaya koyar.

Musibetlerin özgür irade üzerindeki etkisi, bireyin bu tür olaylara verdiği tepkilerle doğrudan ilgilidir. İnsan, musibetlerle karşılaştığında iradesini kullanarak sabır, tevekkül ve şükür gibi erdemlerle hareket etmeye yönlendirilir. Kur'an'da bu konudaki ayetler, bireyin bu olayları bir sınav bilinciyle değerlendirmesi gerektiğini vurgular: “Ey iman edenler! Sabır ve namazla yardım dileyin. Şüphesiz Allah sabredenlerin yanındadır.” (el-Bakara 2/153). Sabır, bireyin musibetler karşısında iradesini kontrol altında tutmasını, olayları aşırı tepkilerle değil, metanetle karşılaşmasını sağlar. Şükür ise insanın elindeki nimetlerin farkında olmasını ve bu bilinçle hareket etmesini teşvik eder: “..Eğer şükrederseniz size (nimetimi) daha çok vereceğim, nankörlük ederseniz hiç şüphesiz azabım pek şiddetlidir!..” (İbrâhim 14/7).

Musibetler, bireyin hatalarını gözden geçirmesi ve kendini geliştirmesi için bir fırsat olarak da değerlendirilebilir. Kur'an, insanın kendi hatalarının sonuçlarıyla karşılaşabileceğini belirtirken, aynı zamanda her musibetin ilahi hikmet doğrultusunda bir anlam taşıdığını ifade eder. Bu durum, bireyin sorumluluğunu artırırken, onun Allah'a

olan bağıllığını güçlendiren bir deneyim sağlamaktadır. İnsan, karşılaştığı zorluklar karşısında özgür iradesini kullanarak bir tutum sergiler. Bu tutum, onun ahlaki ve manevi olgunluğunu şekillendirirken, Allah'ın adaletine ve hikmetine olan güvenini de pekiştirir. Kur'an'da musibetler, insanın iradesini sınavan bir imtihan aracı olarak ifade edilmekle birlikte, bu sınavın sonuçları da insanın kendi seçimleriyle şekillenir. İnsanın iradesi, musibetler karşısında Allah'a olan tevekkülü ve bu tevekkülün getirdiği bilgelikle anlam kazanacaktır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Kur'an'da insan iradesi ile ilahi irade arasındaki ilişki bağlamında ele alınan özgür irade konusu, Allah'ın mutlak iradesi çerçevesinde şekillenen bir dengeyi ortaya koymaktadır. İnsan, akıl ve irade sahibi bir varlık olarak seçimler yapma gücüne sahiptir; ancak bu seçimlerin sınırları, ilahi irade tarafından belirlenmektedir. Musibetler, dualar, farzlar ve haramlar gibi ilahi iradenin tecelli ettiği farklı boyutlar, bireyin özgür iradesinin nasıl şekillendiğini ve bu iradenin ilahi düzenle nasıl uyum içinde çalıştığını göstermektedir. Kur'an, insanın yaptığı eylemlerden sorumlu olduğunu vurgularken, ilahi hikmetin her olayda işlediğini de açıkça ifade eder. Bu bağlamda, insanın özgür iradesiyle yaptığı her tercih hem bireysel sorumluluğunu artıran hem de ilahi adaletin tecellisini yansıtan bir zeminde anlam bulmaktadır. İnsanın, bu bilinçle hareket ederek sorumluluğunu kavraması ve ilahi iradeye teslimiyet göstermesi, Kur'an'ın önerdiği dengeli yaşam biçimini ortaya koymaktadır.

3.2.Özgür İradeyi Etkileyen Bireyle İlgili Unsurlar

İnsanın özgür iradesi, yalnızca ilahi bir bağlamda değil, bireyin kendi iç dünyasında şekillenen unsurlarla da yakından ilişkilidir. Nefis, iman, zihinsel süreçler ve psikolojik durumlar gibi bireysel unsurlar, insanın özgür iradesinin yönünü ve sınırlarını belirlemede kritik bir rol oynar. Bu unsurlar, bireyin özgür iradesini hem destekleyebilir hem de sınırlandırabilir. İlerde ele alacağımız gibi Kur'an, özgür iradeyi etkileyen bu unsurlar hakkında doğrudan bir liste sunmasa da çeşitli ayetleriyle bu konularda yol gösterici bir özelliğe sahiptir.

“Nefse ve ona düzen verene, ona kötü ve iyi olma yeteneklerini yerleştirene and olsun ki, nefisini arındıran elbette kurtuluşa ermiştir. Onu kötülöklere boğan da ziyan etmiştir” (eş-Şems 91/7-10) ayetinde olduğu gibi, insanın yaratılışındaki hem iyiye hem de kötüye meyil, özgür iradesini şekillendiren ve yönlendiren temel faktörlerden biridir.

İnsan, bu meyiller arasında bir denge kurarak seçimlerini yönlendirebilir; bu da iradenin özgürlüğünü etkileyen unsurların karmaşıklığını gösterir.

Bu bağlamda, nefis bireyin arzuları ve tutkularıyla iradesini şekillendirirken, nefis muhasebesi ve nefisle mücadele, irade özgürlüğünün vazgeçilmez bir parçası olarak öne çıkar. İman, bireyin iradesine yol göstererek kararlarını yönlendirir; akıl ve mantık ise bireyin bilinçli seçimlerinde temel bir rol oynar. Son olarak, psikolojik durumlar, insanın içsel dengelerini ve irade gücünü belirlemede etkili olur. Tüm bu unsurlar, insan iradesinin hem potansiyelini hem de sınırlarını anlamak için detaylı bir incelemeyi gerektirir. Bu başlık altında, bireysel unsurların insanın özgür iradesi üzerindeki etkilerini Kur'an perspektifinde ele alacağız.

Öncelikle, Kur'an'a göre nefsin özgür irade üzerindeki etkilerini ele alarak bu unsurları incelemeye başlayalım.

3.2.1. Nefis

Benlik, ruh, düşünen cevher ve töz gibi kavramlarla ifade edilen nefis, bilinçli kişinin kişiliğini diğer kişilerden ayırmasını sağlayan bir unsur olarak tanımlanır ve şuurlu fertlerin nispet edildiği bir merkez olarak kabul edilir (Bolay, 2009: 41). İslam felsefesinde nefis, insan varlığının bedensel ya da biyolojik ihtiyaçlarının bütünü anlamına gelir (Cevizci, 1999: 621) ve genellikle bireyin bilinçli varoluşunu ve kişisel kimliğini ifade eden bir kavram olarak ele alınır.

Platon, ruhu üç ana bileşene ayırır: Akıl, irade ve arzular. Bu yapıyı, bireyin içsel düzenini sağlamak için bir metafor olarak kullanır. Ona göre, akıl filozof-kral gibi rehberlik etmeli, irade cesaretle desteklemeli ve arzular ölçülü bir şekilde kontrol edilmelidir (Bkz. Platon, 2010).

İslam filozoflarından Farabi nefsi ele alırken, öncelikle semavi cisimlerin nefisleri, düşünen canlıların ve düşünmeyen canlıların nefisleri diye bir ayrıma gider. Düşünen canlının nefsinin, düşünme, arzu etme, hayal ve duyum güçlerinden oluştuğunu ifade etmektedir. Ona göre nefsin düşünme gücü, bireyin irade gücünün temel kaynağıdır ve ahlaki sorumluluğun taşıyıcısıdır (Farabi, 2017:39).

İbn Miskeveyh'e göre nefis, maddi bir varlık değil, değişmeyen ve tekâmül etmeyen bir cevherdir. Nefis, her şeyi eşit şekilde kavrar ve hiçbir yorgunluk ya da eksiklik göstermez. Onun en büyük fazileti, bilgiye ve marifete duyduğu arzudur; bu arzu

ne kadar güçlü olursa, insanın manevi değeri de o ölçüde artar. İnsanın değeri, nefesine verdiği önem ve onu manevi hakikate ulaştırma çabasıyla doğru orantılıdır. Nefis, düşünme ve akıl yürütme; cesaret ve yücelme arzusu; bedensel hazlar ve arzular olmak üzere üç farklı güce sahiptir. Bu güçlerden biri baskın hale geldiğinde, diğerlerine zarar verir. Nefis sağlığını korumak, onu araştırma ve düşünme yoluyla beslemekle mümkündür. Aksi takdirde, nefis körelir ve iyilikten uzaklaşır. Bu yüzden kişi, kendi nefisini sürekli muhasebeye çekmeli, hastalıklı yönlerini tespit edip gerekli manevi tedavileri uygulamalıdır (İbn Miskeveyh, 2022, 21-261).

Kur'an, insanı açıklarken "nefs" kavramını da ele alır. Nefs, Kur'an'da hem "ruh" (el-En'âm 6/93) hem de "kişilik" ya da "öz varlık" anlamında kullanılır (Âl-i İmrân 3/28). İnsanın sınav aracı olan nefis, farklı mertebelerde ve işlevlerde tanımlanmıştır. Bu tanımlar, insanın özgür iradesini kullanma biçimini ve bu kullanımın sonuçlarını anlamada önemlidir.

Kur'an'da "kötülüğü emreden nefis" (Yûsuf 12/53) olarak tanımlanan nefis-i emmâre, insanın şehvet ve arzularına meyilli olan, kontrol edilmediğinde kötülüğe sürükleyen bir güç haline gelmektedir. Bu nefis, bireyin dünyevi hırslarına ve benliğin doyumsuz isteklerine boyun eğdiği durumları ifade eder. Nefs-i emmâre, insanın iradesini zayıflatarak onu ahlaki düşüşe yönlendirir. Bu nedenle Kur'an, insanın bu tür eğilimleriyle mücadele etmesi gerektiğini vurgular.

"Nefs-i levvâme" (el-Kıyâmet 75/2), insanın yaptığı hatalar karşısında pişmanlık duyduğu, kendini kınadığı bir mertebedir. Bu tür bir nefis, bireyin ahlaki gelişimi açısından kritik bir noktayı temsil eder; çünkü kişi, iradesini sorgulamaya ve hatalarını düzeltmeye başlar. Nefs-i levvâme, insanın içsel bir farkındalık kazanmasını ve bu farkındalık doğrultusunda hareket etmesini sağlayarak iradeyi güçlendiren bir araç olarak işlev görür.

Kur'an'da "huzura eren nefis" (el-Fecr 89/27-30), insanın iman ve itminanla dolup Allah'a teslim olduğu, özgür iradesini bilinçli bir şekilde ilahi emirlere göre kullandığı durumu ifade eder. Bu tür bir nefis, dünya hayatındaki arzuların ötesine geçerek manevi bir sükûnete ulaşmıştır. İnsanın özgür iradesi, bu mertebede tam anlamıyla olgunlaşır; birey, içsel huzur ve rıza haline ulaşır.

Kur'an, nefsin insanın özgür iradesi üzerindeki etkisine özel bir vurgu yapar. "Nefse ve ona düzen verene, ona kötü ve iyi olma yeteneklerini yerleştirene and olsun ki, nefisini arındıran elbette kurtuluşa ermiştir. Onu kötülöklere boğan da ziyan etmiştir" (eş-

Şems 91/7-10) ayeti, insanın nefisini kontrol ederek doğru yolu seçmesi gerektiğini belirtir. Bu, nefsin insan iradesini hem sınav hem de rehber olarak nasıl etkilediğini gösterir. Kötülüğü emreden nefis, bireyi arzuların esiri yaparken; arınmış bir nefis, insanı ilahi rızaya ulaştırır.

Kur'an'daki bu farklı nefis mertebeleri, insanın manevi yolculuğunu ve ahlaki gelişimini anlamada bir rehber sunar. Nefs-i emmâreden başlayarak nefis-i mutmainneye ulaşan süreç, insanın iradesini güçlendiren bir eğitim sürecidir. İnsan, bu yolculuk boyunca içsel çatışmalarıyla mücadele eder, ahlaki seçimler yapar ve ilahi iradeye uygun bir yaşam sürmeye çalışır (Kur'an'da nefis mertebeleri için bkz. Yazır, 2021, 3/655, 6/110, 6/435-443).

Anlaşıldığı üzere Kur'an'da nefis, insanın özgür iradesi üzerinde hem sınav hem de rehber olarak önemli bir rol oynar. Nefsin farklı mertebeleri, insanın içsel dünyasında meydana gelen çelişkileri ve karar süreçlerini derinden etkiler. Özgür irade, nefsin arzularına teslim olduğunda zayıflar; ancak nefis terbiye edildiğinde ve kontrol altına alındığında, irade güçlenir ve daha bilinçli hale gelir. Nefs-i emmârenin baskın olduğu bir durumda insanın iradesi şehvet ve arzuların esiri olurken, nefis-i levvâme ile başlayan içsel sorgulama, insanın iradesini doğru yola yönlendirme fırsatı sunar. Nefs-i mutmainne seviyesine ulaşıldığında ise insanın iradesi, huzur ve itminan ile şekillenir, böylece insan en yüksek özgürlük ve bilinç düzeyine ulaşacaktır.

Bu süreç, insanın kendi içsel dünyasını keşfetme ve iradesini olgunlaştırma yolunda bir rehberlik sunarken, iman faktörü de bu yolculukta belirleyici bir unsur olarak karşımıza çıkar. Kur'an, güçlü bir imanın, insanın iradesini güçlendiren, onu doğruya yönlendiren ve nefsin olumsuz etkilerini bertaraf eden bir rehber olduğunu vurgular. Nefisle yapılan bu mücadelede, imanın insanın iradesini nasıl şekillendirdiğini anlamak için şimdi bu başlığa odaklanacağız.

3.2.2. İman

Kur'an'da insanın iradesini şekillendiren ve özgürlüğünü etkileyen güçlü bireysel unsurlardan biri olarak iman konusu da öne çıkar. İman, kişinin inanç sistemini, ahlaki değerlerini ve dünya görüşünü belirleyerek, onun iradi kararlarını ve eylemlerini yönlendirir. Kur'an'da, iman, insanın doğruyu yanlıştan ayırabilme kabiliyeti ve Allah'ın emirlerine uygun bir yaşam sürme iradesi için temel bir unsur olarak vurgulanır.

Kur'an'da imanın, insanın iradesini yalnızca dünyevi arzulara ve heveslere göre değil, ilahi emir ve yasaklar doğrultusunda yönlendirmesi üzerindeki rolü vurgulanır. Örneğin, “..Kim Allah’a iman ederse Allah onun gönlünü doğruya yöneltir. Allah her şeyi bilmektedir.” (et-Tegâbün 64/11) ayeti, imanın insanın kalbinde ilahi bir rehberlik oluşturduğunu ve onun iradesini doğru kararlar alması için yönlendirdiğini ifade eder. Bu durum, bireyin doğru ile yanlış ayırt etme gücünü artırırken, dünyevi menfaatler ve arzuların sebep olduğu hatalı tercihlerden kaçınmasını sağlar. İman, insanın yalnızca akıl ve mantığıyla değil, aynı zamanda kalbinin derinliklerinde oluşan bir inançla hareket etmesini sağlar. Bu da insanın özgür iradesini hem daha sağlam bir şekilde kullanmasını hem de yaptığı seçimlerin sonuçlarından sorumluluk duymasını kolaylaştırır.

Kur'an'a göre iman, insanın yaptığı seçimlerden sorumlu olmasını da gerektirir. “Her nefis, yaptıklarına karşılık tutulan bir rehindir” (el-Müddessir 74/38) ayeti, bireyin özgür iradesiyle yaptığı tercihlerin sonuçlarından sorumlu olduğunu açıkça ifade eder. Bu bağlamda, iman, özgür iradeyi sorumluluk bilinciyle bütünleştirerek, bireyin hem kendisi hem de toplumu için bilinçli seçimler yapmasına zemin hazırlar.

“Allah bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar. Onun kazandığı iyilik kendi yararına, kötülük de kendi zararınadır...” (el-Bakara 2/286)

Örneğin bu ayet, insanın Allah'ın yüklediği sorumlulukları kabul etme ve yerine getirme sürecinde, imanın irade üzerinde yapacağı etkiye örnek gösterilebilir. Bu ayet doğrultusunda mümin, Allah'ın kendisine gücünün yetmeyeceği bir yükümlülük vermeyeceğine inanır ve bu inanç, ona hem güven hem de azim kazandırır. Zayıflık gösterdiğinde, bunun kendi zaafından kaynaklandığını bilir ve bu bilinçle sorumluluğunu yerine getirmek için tekrar çaba sarf eder.

“Allah, iman edenleri hem dünya hayatında hem de ahirette sabit bir sözle sağlamlaştırır, zalimleri ise saptırır. Ve Allah dilediğini yapar.” (İbrâhîm 14/27)

Bu ayetlere göre, Allah Teâlâ, iman edenlerin kalbine sağlam bir inanç yerleştirir ve onları hem dünya hayatında hem de ahirette bu iman üzerinde sabit kılar. Bu durum, müminlerin dünyada dengeli ve mutlu bir yaşam sürmelerini, fitne ve kötülüklerden korunmalarını sağlar. Ahirette ise bu sağlam iman, onların kurtuluşuna vesile olur (*Kur'an Yolu*, 2007: 3/316). Allah Teâlâ'nın, iman edenlerin kalbine yerleştirdiği bu sağlam inanç, müminlerin iradesini güçlendirir ve onları hem dünyada hem de ahirette doğru yolda sabit kılar. İman, bireyin iradesini şekillendirir, fitne ve kötülüklerden koruyarak dengeli ve mutlu bir yaşam sürmesine olanak tanır. Bu sayede mümin, özgür

iradesini doğru ve bilinçli bir şekilde kullanabilir, zorluklar karşısında kararlı ve sabırlı olur. Ahirette de bu sağlam iman, müminin iradesini yönlendirerek onun kurtuluşuna vesile olur. Böylece iman hem dünyada hem de ahirette insanın özgür iradesini destekleyen bir güç haline gelir.

İman, bireyin iradesini yalnızca dünyevi sınırlar içinde değil, daha geniş bir manevi çerçevede değerlendirmesini sağlar. “Allah bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar...” (el-Bakara 2/286) ayeti, bireyin özgür iradesini Allah’ın adaletine olan güvenle birleştirdiğini ve bu güvenin bireyin sorumluluklarını yerine getirmesini kolaylaştırdığını ifade eder. İman eden kişi, kendi zaaflarını fark ederek iradesini güçlendirme çabasına girer ve bu çaba, onun özgürlüğünü daha bilinçli kullanmasını sağlar.

İman ile ilişkili bir kavram olarak tevekkül de iradeyi etkilemesi yönüyle ele alalım. Tevekkül, herhangi bir işte elinden geleni yapıp daha sonrasını Allah'a bırakma, Allah’a güvenme (Argunşah vd., 2023, erişim 17.11.2024) anlamına gelmektedir.

Kur’an’da tevekkül, kırk ayette fiil kalıbında, dört ayette ise mütevekkil olarak geçer. Bu kavram, Allah’ın insan üzerindeki nihai iradesini kabul etmenin bir ifadesidir. Tevekkül, imanla yakından ilişkilidir ve peygamberlerin örnek gösterildiği ayetlerle amele dayalı bir kavram olarak sunulmuştur. Ancak tevekkül, iş görmeyi ve tedbir almayı terk etmek anlamına gelmez; aksine, kişinin tüm sebepleri göz önünde bulundurup çaba gösterdikten sonra sonucu Allah’a bırakması gerektiğini vurgular. Tevekkül, sebeplere başvurmayı ihmal etmeksizin Allah’a olan derin güveni ifade eder ve kişinin başarısızlık karşısında ilahi takdire rıza göstermesini sağlar. Hz. Ya’kûb’un oğlu Yûsuf’un kaybolmasında gösterdiği metanet ve tevekkül, bu kavramın nasıl bir içsel güç ve umut kaynağı olduğunu ortaya koyar (Çağrıcı, 2012: 41/1-2). Bu bağlamda tevekkül, insanın moral çöküntüsünden korunmasını ve iyimser bir ruh hali sürdürmesini sağlayan, nihai irade ve gücün Allah’a ait olduğu inancının bir yansımasıdır.

İnsanın her durumda Allah'a tevekkül etmesi (Âl-i İmrân 3/160) ve doğru yol için O'ndan yardım dilemesinin, ona yardımcı olacağı Kur’an’da belirtilmektedir. “(Allahım!) Yalnız sana ibadet ederiz ve yalnız senden yardım dileriz. Bizi doğru yola, kendilerine nimet verdiklerinin yoluna ilet; gazaba uğrayanlarınkine ve sapıklarınkine değil.” (el-Fâtiha 1/5-7) Bu ayetlerde doğru yolda kalabilmek için Allah'tan yardım istemenin önemine dikkat çekilir.

“De ki: ‘Bizim başımıza ancak, Allah'ın bizim için yazdığı şeyler gelir. O bizim yardımcımızdır. Öyleyse mü'minler, yalnız Allah'a güvensinler.’ ” (et-Tevbe 9/51)

Elmalılı'ya göre bu ayet, Allah'a olan tevekkülün, yani güven ve teslimiyetin, müminin iradesi üzerindeki etkisini vurgular. Mümin, başına gelen her şeyin Allah'ın takdiri olduğunu bilir ve buna gönülden razı olur. Bu inanç, kişinin iradesini güçlendirir ve onu zorluklar karşısında sabırlı ve kararlı kılar. Tevekkül, insanın sorumluluklarını yerine getirmesini engellemez; aksine, bu sorumlulukları yerine getirirken Allah'a güvenerek hareket etmesini sağlar. Tevekkül, sadece Allah'a güvenmek ve O'nun emirlerine uyma sorumluluğunu taşımaktır; bu da müminin iradesini özgürce ve bilinçli bir şekilde kullanmasını sağlayacaktır (Yazır, 2021: 3/401-402).

Görüldüğü gibi, Kur'an'a göre iman, insan iradesini yalnızca disipline eden değil, aynı zamanda özgürleştiren ve bilinçlendiren bir unsur olarak karşımıza çıkar. İman, bireyi ilahi emirler doğrultusunda hareket etmeye yönlendirir, zorluklar karşısında kararlılık kazandırır ve onun özgür iradesini daha bilinçli bir şekilde kullanmasını sağlar. Ahirette ise bu sağlam iman, bireyin kurtuluşunun temelini oluşturacaktır. İman, özgür irade ile ilahi irade arasındaki dengeyi kurarak insanın hem dünyada hem de ahirette bilinçli, sorumlu ve özgür bir şekilde hareket etmesini mümkün kılar.

3.2.3. Zihinsel Etkenler

Zihinsel etkenler, kişinin düşünce süreçleri, algıları, karar verme yetenekleri ve bilgi birikimleri gibi unsurları içeren, dolayısıyla da insanın iradesini şekillendiren ve özgürlüğünü etkileyen önemli bireysel unsurlardandır. Bu süreçler, bireyin karşılaştığı durumları nasıl değerlendirdiğini, ne tür seçimler yaptığını ve bu seçimlerin ne derece özgür olduğunu doğrudan etkilemektedir.

Zihinsel etkenler, insanın bilinçli ve rasyonel kararlar alabilmesini sağlar. Bu bağlamda, düşünce kapasitesi, mantık yürütme yeteneği ve eleştirel düşünme becerileri, kişinin iradesini doğru ve bilinçli bir şekilde kullanmasına olanak tanır. Zihinsel netlik ve berraklık, kişinin seçenekleri ve olasılıkları doğru bir şekilde değerlendirmesini ve en uygun olanı seçmesini mümkün kılar.

Kur'an, insanın özgür iradesini zihinsel anlamda etkileyen birçok unsura defalarca vurgu yapar. Bunların başında, aklın kullanılması, tefekkür ve bilginin önemsenmesi gelir. Kur'an, sürekli olarak insanı düşünmeye, aklını kullanmaya ve doğru bilgiye

yönelmeye teşvik eder. Örneğin Kur'an'daki ayetlerin yaklaşık 1/10'u, tekrarlarla birlikte, aklın çeşitli kullanım ve işlevlerini gösteren, taakkul, tefekkür, tedebbür, anlama, nazar, idrak etme, ibret alma gibi kavramlara işaret etmektedir (el-Bakara 2/44,73,75,76,164,170,171,242; Âl-i İmrân 3/65,118 vd.) (Şahin, 1989: 20).

Akıl, bir şeyi bir şeye bağlamak, bağlantı kurmak, düşünmek (Bolay, 2009:7) anlamlarında kullanılmaktadır. Felsefe ve mantıkta “varlığın hakikatini idrak eden ve maddeden soyutlayarak kavram haline getiren güç” anlamında kullanılmaktadır. Kur'an'da akıl, insanın ilâhî emirler karşısında yükümlülük altına girmesini sağlayan ve doğru düşünmenin önemini vurgulayan bir güç olarak ele alınır. Akıl kelimesi, Kur'an'da kırk dokuz yerde fiil şeklinde geçer ve genellikle akletmenin önemi üzerinde durulur (Bolay vd., 1989: 2/242-246). Kur'an, aklını kullanmayanları eleştirir ve aklını kullanmayanlara kötü bir azap verileceğini bildirir (Yûnus 10/100).

“Sözü dinleyip de onun en güzeline uyanlar var ya, işte onlar Allah'ın hidayete erdirdiği kimselerdir. İşte onlar akıl sahiplerinin ta kendileridir.”(ez-Zümer 39/18) ayeti mesela, insanın aklını ve iradesini doğru kullanarak en iyi kararlara ulaşabileceğini vurgular. Kur'an, insanları göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde düşünmeye (Âl-i İmrân 3/191) ve her türlü işte akıl yürütmeye (el-Bakara 2/164) çağırır. Bu ayetler, insanın zihinsel süreçlerini canlı tutarak, iradesini daha bilinçli ve özgürce kullanmasına yardımcı olmaktadır.

Kur'an, aklın doğru bir şekilde kullanılmadığı durumların bireyin özgür iradesini nasıl olumsuz etkileyebileceği konusunda da uyarılarda bulunur. Kur'an, zihinsel kapalılığın insanın hakikati anlamasını engellediğini ifade eder (Muhammed 47/24). Aklını kullanmayan ve doğru bilgiye yönelmeyen bireylerin seçimleri sınırlı ve yanılgılarla dolu olur. Bu durum, bireyin hem dünyevi hem de manevi kararlarını etkileyecektir.

Kur'an, insanı sürekli olarak tefekkür etmeye ve bilgiye yönelmeye teşvik eder. “Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?” (ez-Zümer 39/9) ayeti, bilginin, insanın düşünce süreçlerini ve karar alma kabiliyetini geliştirdiğini açıkça ortaya koyar. Bilgi ve bilinçli düşünce, kişinin doğru ve yanlış ayırt edebilmesine olanak tanır ve iradesinin sağlıklı bir şekilde işlemesine zemin hazırlar. İmanın rehberliğinde doğru bilgi ve düşünce ile beslenen zihin, kişinin seçim yapma özgürlüğünü güçlendirir ve onu doğru yolda tutar. Bu nedenle, Kur'an'da geçen akıl, bilgi ve tefekkür, özgür iradeyi olumlu etkileyen temel zihinsel süreçler olarak vurgulanabilir.

Zihinsel süreçler, doğru yönlendirilmediğinde veya yeterince beslenmediğinde, gerçeklere ve hakikate karşı kapalı hale gelebilir. Gerçeğe kapalılık doğrultusunda kalbin mühürlenmesi, zihinsel süreç hataları gibi durumlar, kişinin düşünme ve anlama yetilerini zayıflatır. Düşünmemek, dinlememek, zihni kirletmek, aldanmak, kendini kandırmak gibi zihinsel hatalar, bireyin algısını daraltır ve seçimlerini yanlış yönlendirebilir. Ayrıca, zihinsel yorgunluk, stres, önyargılar ve yanlış bilgiler, kişinin iradesini zayıflatır ve sağlıklı karar verme yetisini olumsuz etkiler. Bu tür zihinsel süreç hataları, bireyin özgür iradesini kullanmasını zorlaştırır ve onu yanıltıcı tercihler yapmaya itebilir.

Kur'an'da kalp, düşüncenin ve inancın merkezi olarak kabul edilir. “O, müminlerin kalplerine sekînet indirdi.” (el-Feth 48/4) ayeti, kalbin huzurlu ve açık olmasının irade üzerindeki olumlu etkisini ifade eder. (Uludağ, 2001: 24/229-230) Bunun yanında, “Sonra bunun ardından kalpleriniz katılaştı, taş gibi, hatta daha da katı...” (el-Bakara 2/74) ayeti, kalbin katılaşmasının bireyin düşünme ve doğru karar alma yetisini kaybetmesine yol açtığını belirtir. Kalbin bu halleri, insanın iradesini özgürce kullanma kapasitesini doğrudan etkileyen unsurlar olarak karşımıza çıkar.

Kur'an'da "kalbin kilitlenmesi" olarak ifade edilen gerçeğe kendini kapatma durumu, her konuda en iyiyi ve doğruyu bildiğini düşünen bir kişinin yeni bilgilere ve bu bilgileri öğreten kişilere karşı geliştirdiği zihinsel tutumun ifadesi olarak da kullanılabilir. Bu şekilde önyargılı olan biri, rehberliğe, yol gösterilmeye veya doğru ve güzel olana yönlendirilmeye ihtiyaç duymadığını düşünerek kendini her türlü düşünceye kapatır. Eğer bu tutum, dini ve ahlaki gerçeklere karşı inatla ısrar ve inkâr şeklinde sürdürülürse, artık o kişi için yol gösterme fayda sağlamaz. Böyle bir kişi, algılarını, zihinsel ve duygusal dünyasını iyilik ve doğruluğa tamamen kapatır ve bu süreç aşamalı bir şekilde kalbin hastalanmasına (el-Mâide 5/51, el-Ahzâb 33/32, et-Tevbe 9/125, en-Nûr 24/50, Muhammed 47/20, el-Müddessir 74/31), katılaşmasına (el-Bakara 2/74, ez-Zümer 39/22, el-En‘âm 6/43, el-Hadîd 57/16), paslanmasına (el-Mutaffifîn 83/14), perdelenmesine (Fussilet 41/3-5, el-Kehf 18/57), örtülmesine (el-Bakara 2/88, el-En‘âm 6/25), kapanmasına (Fussilet 41/5), kilitlenmesine (Muhammed 47/24) ve mühürlenmesine Bkz. el-Bakara 2/88, en-Nisâ 4/155, el-En‘âm 6/46, el-A‘râf 7/100-101, et-Tevbe 9/87, et-Tevbe 9/93, Yûnus 10/74, en-Nahl 16/106,108, er-Rûm 30/59, el-Ahzâb 33/32, el-Mü‘min 40/35, eş-Şûrâ 42/24, el-Câsiye 45/23, el-Ahkâf 46/23, Muhammed 47/16, el-Münâfikûn 63/3.) yol açmaktadır (Karaman, 2021: 27).

Kur'an, aklını kullanmayan ve vahye kulak vermeyen kişilerin doğruyu anlama ve kabul etme yeteneğini kayb ettiklerini vurgular(Fussilet 41/5). Bu zihinsel süreçlerin ihmal edilmesi, iradenin özgürlüğünü de kısıtlar. İradenin doğruya ve iyiye yönelmesi, ancak kişinin zihinsel olarak bu değerlere açık olmasıyla mümkündür. Zihinsel süreçler zayıfladığında, birey doğru kararlar alma yetisini kaybeder, bu da onu küfre ve yanlışla sürükler. Kibir ve kendine yeterlilik duygusu, kişinin zihnini ve kalbini kapatarak, iradesini daraltır ve onu gerçeğe karşı duyarsız hale getirir(Lokmân 31/7). Sonuç olarak, bu zihinsel süreçlerin ihmal edilmesi, iradenin sağlıklı ve özgürce kullanılmasını engelleyecek, bireyi kötülüğe ve yanlış yola sevk edecektir; Kur'an ise zihnin daima diri tutulmasını ısrarla vurgulamaktadır (Karaman, 2021: 54-56).

Kur'an, insanı düşünmeye ve aklını kullanmaya güçlü bir şekilde teşvik eder, bu eylemi bir kulluk görevi ve ibadet olarak görür. Arapça'da düşünmeyi ifade eden başlıca kelimeler nazar, tefekkür, tedebbür, i'tibâr ve taakkul (akıl) olarak sıralanır. Nazar, "gözle bakmak" anlamının yanı sıra "kalp gözüyle bakmak, düşünmek" ve "tefekküre dalmak, nazarî araştırma yapmak" anlamlarında da kullanılır. Tefekkür ise, bir şey hakkında iyice düşünmek, bir işin sonucunu hesaplamak anlamında bir terimdir. Düşünme eylemi; tefekkür ve akıl kavramları üzerinden şekillenir ve insanı hem kâinatın hem de kendi varlığının derinliklerine bakmaya yönlendirir (Âl-i İmrân 3/190-191, Fussilet 41/53). Bu süreçte akıl, soyut kavramları ve evrensel gerçeklikleri anlamaya çalışır, vehim ise sadece yüzeysel ve sınırlı idraklerle meşgul olur. Akıl, doğru ve yanlış ayırt edebilme gücüyle, insanı bilgiye ve hakikate ulaştırır. Düşünme, bu anlamda bilgiye giden yolda zorunlu bir adım olmakla birlikte, tek başına yeterli değildir; çünkü aklın doğru sonuca ulaşabilmesi için ilahi bir aydınlanma da gereklidir (Kutluer, 1994: 10/53-57).

Kur'an, insanın değerlendirme hatalarının iradesini nasıl etkileyebileceği konusunda uyarılarda bulunur. Yanlış değerlendirmeler, önyargılar ve hatalı zanlar, insanın doğruyu yanlıştan ayırt etme yeteneğini zayıflatır ve onun iradesini sağlıklı bir şekilde kullanmasını engeller. Bu durum, kişinin hem dünyevi hem de manevi yaşamında ciddi sorunlara yol açabilir.

“İnsana bir zarar dokunduğunda bize yalvarır. Sonra ona tarafımızdan bir nimet verdiğimizde, ‘Bu, bana ancak bilgim sayesinde verilmiştir’ der. Hayır, o bir imtihandır. Fakat onların çoğu bilmezler.”(ez-Zümer 39/49). Bu ayet, insanların yanlış değerlendirmeler yaparak, kendilerine verilen nimetleri kendi bilgileriyle elde ettiklerini sanmaları gibi hatalı zanlara kapılabileceklerini ve bunun da iradelerini yanıltıcı yollara

sürükleyebileceğini ifade eder. Yanlış değerlendirmeler, insanın iradesini kısıtlar ve onu yanlış kararlara yönlendirir, bu da kişinin doğru yolda ilerlemesini engeller. Kur'an, bu tür hatalı değerlendirmelerin insanın iradesi üzerinde ne denli yıkıcı etkiler yaratabileceğini vurgular.

Kur'an'da geçen şüphe ve müteradif kavramları da insanın iradesini etkileyen zihinsel etkenler arasındadır. Şüphe, benzerlik nedeniyle iki şeyi karıştırmak, denk olma ve bu durumların getirdiği belirsizlik, karışıklık ve kuşku anlamlarını taşır. Dinî literatürde, şüphe ile ilişkili olarak şek, zan, vehm gibi kavramlar da kullanılır (Bkz. Günay, 2010: 39/263-264).

Şüphe ve tereddüt insanın iradesini kullanma gücünü zayıflatan ve kararlarını belirsizleştiren önemli zihinsel etkenlerdendir. Şüphe içerisinde kalan bireyler, zihinsel süreçlerinde belirsizlik yaşadıkları için özgür iradelerini sağlıklı bir şekilde kullanamazlar. Kur'an, özellikle inanç ve ahlak konularındaki şüphelerin bireyin manevi gelişimini olumsuz etkilediğine dikkat çeker (Hûd 11/62).

“Bu, kendisinde şüphe olmayan kitaptır. Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için yol göstericidir.” (el-Bakara 2/2) Bu ayet de Kur'an'ın hidayet rehberi olduğunu ve onda şüphe olmadığını vurgular. Kesin bilgi ve inanç, bireyin özgür iradesini sağlam bir zemine oturtur. Şüpheden uzak bir inanç, kişinin iradesini güçlendirir ve doğru kararlar almasına olanak tanır.

Kur'an'da kuşkulanmak, kesin bilgiye ulaşmak, itham etmek gibi anlamlarda kullanılan zan ifadesi (Çağrıcı - Apaydın, 2013: 44/122-124), iradenin karar almasında etkili olan bir diğer kavram olarak karşımıza çıkar. Kur'an'da zan, bazen “iyi niyetli bir varsayım” (hüsn-i zan) anlamında (en-Nûr 24/12), bazen de “kesin bilgiye dayanmayan kötü bir kanaat” (su-i zan) anlamında (el-Fetih 48/12) kullanılmıştır.

İnsanın iradesini özgürce kullanabilmesi, doğru yolda olup olmadığını sorgulama yeteneğiyle de yakından ilişkilidir. Bu sorgulama, insanın zihinsel süreçlerinin işleyişine dayanır. Kur'an, bireyin iradesini doğru yönde kullanmasını sağlayacak yollar sunarak, zihinsel berraklık ve doğru karar alma yetisini destekler. “Andolsun ki, Allah'ın Resûlünde sizin için, Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı uman ve Allah'ı çokça zikreden kimseler için güzel bir örnek vardır.” (el-Ahzâb 33/21) ayeti, bireyin özgür iradesini bilinçli ve doğru bir şekilde kullanabilmesi için Hz. Peygamber'in örnekliliğini vurgular. Kur'an, doğruyu yanlıştan ayırt etmede şaşmayan bir pusula olarak, insanın zihinsel süreçlerini doğru bilgiyle besler ve iradenin doğru yöne yönelmesine zemin hazırlar. Bu

yönlendirme, bireyin kendi özgür iradesini hem daha etkin hem de daha bilinçli bir şekilde kullanmasını sağlamaktadır. İnsanın kendi içsel muhasebesini yapması, niyetlerini sorgulaması (Âl-i İmrân 3/29) doğru yolda kalabilmesi için bir yol olarak karşımıza çıkar. İnsanın niyetinin Allah rızasına uygun olup olmadığını değerlendirmesi, onun doğru yolda olup olmadığını anlamasını sağlayacaktır.

İnsanın özgür iradesini doğru bir şekilde kullanabilmesi, yalnızca kendi içsel süreçleri ile değil, aynı zamanda toplumsal ve manevi etkileşimlerle de ilgilidir. Bu bağlamda, bireyin toplumsal ve manevi geri bildirimlere açık olması, onun doğru kararlar alabilmesi ve iradesini bilinçli bir şekilde yönlendirebilmesi için kritik bir öneme sahiptir. Kur'an, bireyin çevresindeki doğru insanlarla birlikte olmasını ve bu kişilerden destek alarak iradesini güçlendirmesini teşvik eder. "Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve doğrularla beraber olun." (et-Tevbe 9/119) ayeti, bu birlikteliğin önemine işaret etmektedir.

Doğru insanlarla birlikte olmak, bireyin karar verme süreçlerini etkileyerek, özgür iradesini doğru bir zemine oturtmasını sağlar. Bu kişilerden alınan manevi destek, bireyin yanlış riskini azaltır ve onun daha bilinçli tercihler yapmasına olanak tanır. Böylece birey, iradesini sağlıklı bir şekilde kullanarak manevi gelişimini sürdürür ve doğru yolda sebat edebilir. Bu tür sosyal ve manevi etkileşimler, insanın özgür iradesini hem güçlendiren hem de onu doğru yönlendiren önemli bir faktör olarak karşımıza çıkar.

Kur'an'da bahsi geçen vesvese (el-A'râf 7/20), gaflet (el-Enbiyâ 21/1), inkar ve inat hali (el-Bakara 2/171), alaycılık ve hakaretvari tutumlar (el-Hicr 15/2-3) gibi örnekler de irade üzerinde etkili olan ve kişinin iradesinin özgürlüğünü sınırlandıran durumlar olarak değerlendirilebilir.

Özetle diyebiliriz ki insan iradesinin özgürce ve bilinçli bir şekilde kullanılabilmesi, zihinsel süreçlerin doğru bir şekilde işlemesine bağlıdır. Kur'an, akıl yürütme, düşünme ve doğru bilgiye ulaşma konularında insanı sürekli teşvik ederken, yanlış değerlendirmeler, kötü zanlar ve şüphe gibi zihinsel engellerin iradeyi nasıl olumsuz etkileyebileceği konusunda da uyarılarda bulunur. Bu bağlamda, Kur'an'da akıl ve kalp kavramları, iradenin özgürlüğünü etkileyen önemli unsurlar olarak öne çıkar. Ayrıca, doğru insanlarla birlikte olmanın, bireyin doğru yolda kalmasına nasıl yardımcı olduğu da vurgulanmaktadır.

3.2.4. Psikolojik Etkenler

İnsanın özgür iradesi, yalnızca zihinsel süreçlerden değil, aynı zamanda psikolojik unsurlardan da doğrudan etkilenir. İnsan, duyguları, içsel çatışmaları, motivasyonları ve kişilik özellikleriyle, karar alma süreçlerinde farklı psikolojik dinamiklerin etkisi altında kalabilir. Bu dinamikler, bireyin özgürce seçim yapma yetisini hem olumlu hem de olumsuz yönde etkileyebilir.

Kur'an, insanın iradesini güçlendiren ve onu doğru yolda tutan birçok olumlu psikolojik etkeni vurgular. Bu etkenler, insanın içsel dünyasında huzur, güven ve kararlılık oluşturarak, iradesini bilinçli ve özgür bir şekilde kullanmasını sağlar. Bu bağlamda Kur'an, sabır (el-Bakara 2/153), umut (el-A'râf 7/156) ve iç huzur (el-Feth 48/4) gibi olumlu psikolojik unsurları öne çıkarır. Bu unsurlar iradenin özgürlüğü üzerinde bazen doğrudan bazen de dolaylı olarak etkili olmaktadır. Kur'an, insan iradesini zayıflatan ve onu doğru yoldan saptıran birçok olumsuz psikolojik etkeni de ele alır. Bu olumsuz etkenler, insanın zihinsel ve duygusal dünyasında olumsuz etkiler yaratarak, onun iradesini yanlış yönlendirebilir ve özgürce karar alma kabiliyetini zayıflatabilir. Kur'an, kibir (el-İsrâ 17/37), şüphe (Hûd 11/62), korku (el-Bakara 2/268), aşırı dünya sevgisi (Âl-i İmrân 3/14) ve zan (el-Hucurât 49/12) gibi olumsuz psikolojik unsurların irade üzerindeki etkilerini vurgular ve bu durumlardan sakınmayı öğütler.

Sabır, Kur'an'da önemli bir ahlaki erdem olarak vurgulanır ve insanın iradesinde kritik bir rol oynar. Sabır, bireyin karşılaştığı zorluklar karşısında metanetini korumasını, olumsuzlukları tevekkül ve teslimiyet içinde karşılamasını ifade eder. Kur'an, sabrı yalnızca bireysel bir erdem olarak değil, aynı zamanda iradeyi güçlendiren ve özgür iradeyi doğru yönlendiren bir araç olarak ele alır (Çağrı, 2008: 35/337-338).

Sabır, Kur'an'da hem bireysel hem de toplumsal bir erdem olarak ele alınır ve insan iradesini güçlendiren önemli bir araçtır. Sabır, bireyin acelecilikten kaçınmasını ve karşılaştığı zorlukları metanetle karşılamasını sağlar. "Andolsun ki, sizi biraz korku, açlık, mal, can ve ürün eksikliği ile deneriz. Sabredenleri müjdele. Onlar, kendilerine bir musibet geldiğinde, 'Biz Allah'a aidiz ve sonunda O'na döneceğiz.' derler" (el-Bakara 2/155-156) ayeti, sabrın bir imtihan aracı olduğunu ve bu erdemi gösterenlerin Allah'ın rahmetine ulaşacağını ifade eder. Sabır, yalnızca bireysel sıkıntılara karşı direnç göstermekle sınırlı kalmaz; aynı zamanda dini tebliğde ve ahlaki değerlerin korunmasında

gösterilmesi gereken kararlılığı da içerir. “Sabret! Senin sabrın ancak Allah’ın yardımı iledir” (en-Nahl 16/127) ayeti, bu kararlılığın Allah’ın desteği ile güçlendiğini vurgular.

Ayrıca, sabır kötülüklerle başa çıkmada da önemli bir erdemdir. “İyilikle kötülük bir olmaz. Sen kötülüğü en güzel şekilde sav; o zaman seninle arasında düşmanlık bulunan kimse, sanki sıcak bir dost oluverir. Bu olgunluğa ancak sabredenler kavuşturulur” (Fussilet 41/34-35) ayeti, sabrın bireyin ahlaki üstünlüğünü pekiştirdiğini ve toplumsal barışa katkı sunduğunu gösterir. Kur’an, sabrı bireysel bir erdemden toplumsal bir sorumluluğa dönüştürür ve müminlerin sabrı birbirlerine öğütlemesini ister: “Ancak iman edenler, salih amel işleyenler, birbirlerine hakkı tavsiye edenler ve sabrı tavsiye edenler kurtuluşa ermiştir” (el-Asr 103/3).

Sonuç olarak, sabır bireyin iradesini güçlendiren bir erdem olarak karşımıza çıkar. Bu erdem, bireyin zorluklara karşı direnç göstermesini, iç huzurunu sağlamasını ve nihayetinde Allah’ın rahmetine ulaşmasını sağlar. Ümit (recâ), insanın geleceğe yönelik pozitif beklentilerini sürdürmesini sağlayan ve iradesini güçlü tutan önemli bir psikolojik etkidir. Kur’an, insanı umudunu kaybetmemesi konusunda sürekli teşvik eder ve Allah’ın rahmetine güvenmesini öğütler. Örneğin, “De ki: ‘Ey kendilerinin aleyhine aşırı giden kullarım! Allah’ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Şüphesiz Allah bütün günahları affeder. Çünkü O, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.’” (ez-Zümer 39/53) ayeti, insanı ilahi rahmetin genişliğine yönlendirir ve ümitsizlikten kurtulmaya çağırır. Bu umut, bireyin zorluklar karşısında direnç göstermesini ve iradesini daha bilinçli bir şekilde kullanmasını sağlar.

Umut (recâ), insanın geleceğe yönelik pozitif beklentilerini sürdürmesini sağlayarak iradesini güçlü tutar. Havf, insanın dünyevi veya uhrevi korkularını ifade eden bir kavram olarak Kur’an’da sıkça geçer (Kara, 1997: 16/528-531). Örneğin, “Şüphesiz iman edip salih ameller işleyen, namazı dosdoğru kılan ve zekâtı verenlerin mükafatları Rableri katındadır. Onlara korku yoktur. Onlar mahzun da olmayacaklardır.” (el-Bakara 2/277) ayeti, Allah’a iman edenlerin korku ve üzüntüden uzak tutulacağını ifade eder. Bu ayet, bireyi ilahi rahmetin genişliğine yönlendirirken, onun iradesini yeniden toparlamasına ve bilinçli bir şekilde hareket etmesine imkân tanır.

Korku (havf), bireyin ahlaki ve dini yükümlülüklerini yerine getirmesinde motive edici bir unsur olarak işlev görür. Allah korkusu, bireyin hatalardan sakınmasını ve iradesini doğru yönde kullanmasını sağlar. Örneğin, Hz. Âdem’in oğlunun kardeşine

zarar vermektan kaçınma kararı, Allah'tan duyduğu korku ile şekillenmiştir (el-Mâide 5/28).

Recâ ve havf, insanın manevi dünyasında dengeli bir şekilde var olduğunda, bireyin iradesini hem özgür hem de bilinçli bir şekilde kullanmasını sağlar. Ümitsizlik, bireyi eylemsizliğe ve karamsarlığa sürüklerken; recâ, bireyin ilahi rahmetin genişliğine güvenerek cesaret ve sebat göstermesini sağlar. Havf ise bireyin ahlaki ve dini sorumluluklarını hatırlatarak, iradesini disiplinli bir şekilde kullanmasına katkı sunar. Bu denge, insanın manevi yolculuğunda iradesini güçlendiren ve ona rehberlik eden bir yapı sunar. Böylece hem umut hem de korku, insan iradesinin özgürlük ve bilinç düzeyini artıran psikolojik unsurlar olarak Kur'an'da önemli bir yer tutar.

“Allah bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar...” (el-Bakara 2/286)

Bu ayet aynı zamanda insanın sınırlarını ve kapasitesini bilen bir ilahi düzenin varlığını hatırlatır. Bu ilke, bireyin kendi gücünü aşan yükümlülükler altında ezilmemesi gerektiğini vurgular. Bu anlayış, bireyin kendi iradesini kullanırken içsel bir denge ve huzur içinde olmasını sağlar; çünkü insan, her türlü yükümlülüğün adil ve kendi gücüne uygun olarak belirlendiğine inanır.

Kur'an'da geçen sekîne kavramı da kişinin iradesini iç ve dış baskılardan arınmış olarak kullanabilmesine imkân tanıyan üst düzey bir manevi hal olarak karşımıza çıkar. Sekîne, sükûn kökünden türeyen ve Kur'an'da ağır başlılık, vakar, güven ve Allah'tan gelen rahmet olarak tanımlanan bir kavramdır. Kur'an'da, Hz. Peygamber, müminler ve İsrailoğulları bağlamında geçen sekîne, özellikle müminlerin kalplerine inen huzur, güven ve Allah'ın yardımı olarak ifade edilir (Gürkan - Çift, 2009: 36/329).

“Sonra Allah, Resûlü ile mü'minler üzerine kendi katından güven duygusu ve huzur indirdi. Bir de sizin göremediğiniz ordular indirdi ve inkâr edenlere azap verdi. İşte bu, inkârcıların cezasıdır.” (et-Tevbe 9/26) (Ayrıca bkz. et-Tevbe 9/40; el-Feth 48/4, 18, 26). Sekîne, kalbin sükûnet bulması, iman ve güvenin artması, Allah'ın müminlere yardım etmesidir. Müminlerin içsel dünyasında bir denge ve sükûnet yaratarak, onların dış etkenler ve korkular karşısında iradelerini güçlü ve kararlı bir şekilde kullanmalarına yardımcı olur. Bu manevi destek, müminlerin kendi iradeleriyle özgürce kararlar alabilmelerine olanak tanır. İradenin özgürlüğü, kişinin içsel huzurla, baskı ve endişelerden arınmış bir şekilde doğru yolda ilerlemesiyle anlamını bulacaktır. Allah'ın

sağladığı bu içsel güç, müminlerin iradesini sağlamlaştırır ve onları vahyin de doğrultusunda daha bilinçli ve özgür bir şekilde hareket etmeye yönlendirir.

Öfke hali de insanın düşünmeden hareket etmesine ve yanlış kararlar almasına neden olabilir. Gazap kelimesi, sözlükte "öfke" ve "kırgınlık" anlamlarına gelir ve Kur'an'da bu kavram hem Allah'a hem de kula nispet edilerek farklı bağlamlarda kullanılır. Kur'an'da Allah'a izafe edilen gazap, O'nun rahmetinden uzaklaştırma, lanet etme, azap verme gibi anlamlar taşır (Üzüm, 1996: 13/434). Bu bağlamda, Allah'ın gazabı genellikle kasıtlı olarak kötülük yapanlar (en-Nisâ 4/93), müminleri öldürenler (en-Nûr 24/23), savaştan kaçanlar (Âl-i İmrân 3/152), Allah hakkında kötü zan besleyenler (el-Fetih 48/6) ve dinden dönenler (et-Tevbe 9/74) gibi kimselere yöneliktir

Kur'an'da bahsi geçen ve iradi eylemlerde etkisi bulunan bir diğer kavram da hasettir. Haset, başkasının sahip olduğu maddi veya manevi nimetleri kıskanma ve kişinin bu nimetlerden mahrum kalmasını arzulama anlamına gelir. Aynı nimeti kötü niyet olmadan kendisi için de arzulamaya gıpta ve bu arzuyu hayata geçirmek için olumlu bir rekabete girmeye ise münâfese denilmektedir (Çağrı, 1997: 16/378-380).

Kur'an'da, hasetçiden gelebilecek zararlardan korunmak için Allah'a sığınmak (el-Felak 113/1-5), takvâya yönelmek, Allah'ın emir ve yasaklarına uymak (Âl-i İmrân 3/120), sabırlı olmak (el-Hac 22/60) ve Allah'a tevekkül etmek (et-Talâk 65/3) gibi tedbirler önerilir.

Haset, insanın iradesi üzerinde önemli bir baskı oluşturur, çünkü başkalarının sahip olduğu nimetleri kıskanmak, bireyin kendi içsel özgürlüğünü zedeler ve onu olumsuz bir psikolojik duruma hapseder. Haset, bireyi başkalarının mutluluğunu ve başarısını kendi mutsuzluğu ve başarısızlığı olarak görmeye iter. Bu durum, kişinin kendi iradesiyle özgürce kararlar almasını engelleyerek, onu kıskançlık ve rekabet duygularının esiri haline getirir. Haset, iradeyi daraltan ve bireyin kendi potansiyelini gerçekleştirmesini engelleyen bir zincir gibidir; kişi bu zincirden kurtulmadıkça, gerçek anlamda özgür bir iradeye sahip olması zordur. Kur'an, bu tür olumsuz duygulara karşı sabırlı olmayı ve Allah'a tevekkül etmeyi öğütleyerek, bireyin iradesini özgürleştirmesini teşvik eder.

Bağımlılıklar ve takıntılar, insanın iradesini zayıflatan ve onun özgürce karar vermesini engelleyen durumlardır. Kur'an, dünya malına aşırı bağlılığı ve nefsanî arzulara boyun eğmeyi, insanın ruhsal ve ahlaki gelişimi önünde büyük bir engel olarak görür. Bu tür bağımlılıklar, insanı asıl gayesinden saptırarak, maddi dünyanın geçici heveslerine

esir eder. Kur'an'da, dünya hayatına aşırı düşkünlüğün ve mal hırsının insanı nasıl felakete sürükleyebileceği uyarısıyla şöyle denir:

“Fakat sizler dünya hayatını tercih ediyorsunuz. Oysa âhiret, daha hayırlı ve süreklidir.” (el-A‘lâ 87/15-16) Bu ayet, insanın nefsanî arzularını ve dünya sevgisini kontrol altında tutmasının ne denli önemli olduğunu vurgular. Dünya hayatına aşırı bağıllık, insanı manevî değerlerden uzaklaştırır ve onu gerçek anlamda özgür olmaktan alıkoyar. Kur'an, bu tür bağımlılıklardan uzak durmayı ve ahirete yönelik bir yaşam sürmeyi teşvik etmektedir.

Kibir ve gurur da insanın gerçekleri görmesini engelleyerek, iradesini doğru kullanmasını zorlaştıran psikolojik etkenlerdendir. Kur'an, kibir ve gururun insanın kalbini karartabileceğini ve kişinin ahlaki temellerini zayıflatarak kalbinin kirlenmesine ve mühürlenmesine yol açabileceğini açıkça ifade eder:

“Yeryüzünde haksız yere büyüklük taslayanları âyetlerimden uzaklaştıracağım. (Onlar) her âyeti görseler de ona iman etmezler. Doğru yolu görseler onu yol edinmezler. Ama sapıklık yolunu görseler onu (hemen)yol edinirler. Bu, onların, âyetlerimizi yalanlamaları ve onlardan hep gafil olmaları sebebiyledir.”(el-A‘râf 7/146).

Kibirli bir insan, ne kadar açık ve belirgin olursa olsun, ilahî hakikati görmekten aciz hale gelir. Ayette, kibirli kişilerin doğru yolu gördüklerinde onu takip etmek yerine, sapıklık yolunu tercih ettikleri belirtilmektedir. Bu, kibir ve gururun, insanın iradesini yanlış yönlendiren güçlü psikolojik etkenler olduğuna işaret eder. Kibir, insanın kendisini yeterli ve mükemmel görmesine yol açar, bu da onun gerçeği kabul etme kapasitesini zayıflatır. Bu kişiler, ilahî rehberliği reddederek, kendi yanlışları içinde kaybolurlar.

Gerek zihinsel etkenler gerek psikolojik etkenler birlikte düşünüldüğünde, aslında Kur'an'da geçen tüm ahlaki erdemlerin insan iradesinin özgürlüğü üzerinde bir şekilde etkili olduğu görülecektir. Ahlaki erdemler, Kur'an'ın rehberliğinde insanın karar alma süreçlerini, eylemlerini ve bu eylemlerin sonuçlarını şekillendiren içsel rehberler olarak ortaya çıkar. Kur'an, bireyin iradesini güçlü tutmasını, ahlaki değerlerle donanmış bir yaşam sürmesini ısrarla teşvik eder. Örneğin, adalet duygusu, bireyi adil kararlar almaya yönlendirirken; dürüstlük, bireyin doğruyu söyleme ve davranma iradesini güçlendirir. Sabır ise, kişinin zorluklar karşısında iradesini koruyarak doğru kararlar almasını sağlar.

Bu erdemlerin eksikliği veya zıttı olan durumlar ise, bireyin iradesini zayıflatarak özgürce ve bilinçli kararlar almasını engelleme tehlikesini içinde barındırmaktadır. Cimrilik, kişinin paylaşma duygularını zayıflatarak onu bencillığe iterken, kibir,

başkalarının görüşlerini dikkate almamaya ve kendi doğrularını sorgulamamaya yol açar. Bireyin iradesini daraltan ve onu daha sınırlı, bencilce bir yaşam sürmeye yönlendiren unsurlar olan bu tür negatif eğilimler Kur'an'da yasaklanmakta yahut yerilmektedir.

Kur'an, insanı Allah dışındaki tüm kulluk yapılan şeylerden uzaklaştırarak ve onu ahlaki erdemlerle donatarak, bireyin kendini keşfetmesi ve iradesini özgürleştirilmesi konusunda yol gösterir. Bu süreç, bireyin hem dünyada hem de ahirette huzurlu ve dengeli bir yaşam sürmesini hedefler. Kur'an'ın bütünsel bakışı içerisinde, ahlaki erdemler bireyin iradesini güçlendiren ve hem kendisi hem de toplum için daha iyi bir yaşam sürmesine olanak tanıyan temel ilkeler olarak ön plana çıkar. Bu erdemler, insanın özgür iradesini geliştirirken, aynı zamanda ona varoluşsal bir anlam ve yön de kazandırır.

3.3.İradenin Özgürlüğünü Etkileyen Diğer Unsurlar

İnsanın iradesi yalnızca bireysel unsurlarla değil, aynı zamanda toplumsal, ekonomik ve çevresel faktörlerle de şekillenir. Bu dışsal etkenler, bireyin seçim yapma süreçlerini ve özgürlüğünü doğrudan etkileyebilir. Kur'an, bu tür dışsal faktörlere karşı bireyin bilinçli bir duruş sergilemesini öğütler ve insan iradesinin özgürlüğünü koruyabilmesi için manevi ve ahlaki prensipler sunar. Örneğin, Allah, bireylerin yalnızca kendi amellerinden sorumlu olduğunu bildirir: "...Hiçbir suçlu başkasının suçunu yüklenmez..." (el-En'âm 6/164). Bu ayet, bireyin özgür iradesiyle yaptığı seçimlerden sorumlu olduğunu vurgular ve dışsal etkenlerin bu sorumluluğu ortadan kaldırmayacağını ifade eder.

Bunun yanında, Kur'an, bireyin toplumsal ve ekonomik baskılar karşısında adalet ve doğruluğu gözetmesi gerektiğini bildirir: "Ey iman edenler! Kendiniz, ana babanız ve akrabanız aleyhine de olsa, Allah için şahitlik yaparak adaleti titizlikle ayakta tutan kimseler olun" (en-Nisâ 4/135). Bu ayet, bireyin toplumsal baskılardan bağımsız olarak ahlaki sorumluluğunu yerine getirmesi gerektiğini ortaya koyar. Ayrıca, ekonomik eşitsizlikler ve sınıfsal farklılıklar karşısında bireyin sabırlı ve dayanıklı olması teşvik edilir: "Biz, mallarınızla ve canlarınızla sizi mutlaka imtihan edeceğiz; sabredenleri müjdele" (el-Bakara 2/155).

İnsan davranış ve iradesi üzerinde diğer insan ya da grupların etkisinin sanılandan çok daha güçlü olduğunu ortaya koyan deneyler, "uyuma" olgusunun bireyi tamamen farklı bir kişiliğe büründürebilecek kadar etkili olabileceğini göstermektedir. Kur'an, tâbî

olma, uyma, etkileme ve etkilenme gibi insanın temel özelliklerine geniş yer verir ve bu bağlamda kime ve neye tâbî olunması ya da olunmaması gerektiğini açıkça belirtir. Kur'an, Allah'ın yoluna (el-En'âm 6/153), Peygamberlere (en-Nisâ 4/80), doğruyu gösterenlere (et-Tevbe 9/119), adalete (en-Nisâ 4/135) ve güzel söze (el-İsrâ 17/53) uyulmasını emrederken; zanna (Yûnus 10/36), şeytana (Fâtır 35/5), ihtirasların buyruğuna (el-Furkân 25/43), fesatçılara (el-A'râf 7/56) ve cahillere (el-A'râf 7/199) uyulmasını yasaklar. Uyulan kişiler ve yollar, insanı doğruya ve güzel ahlaka yönlendirebileceği gibi, sapkınlığa ve Allah'tan uzaklaşmaya da sürükleyebilir. Bu nedenle Kur'an, sosyal etkileşimin insan üzerindeki güçlü etkisini vurgulayarak, "Allah'ın mesajlarını inkâr edenlerle birlikte oturmaktan" kaçınılmasını öğütler: "Yoksa kesinlikle onlar gibi olursunuz." (en-Nisâ 4/140) Bu uyarı, sosyal etkinin bireyi tamamen farklı bir kişiliğe dönüştürebileceğine dair çarpıcı bir hatırlatmadır (Karaman, 2021: 272).

Kur'an, topluma uyma eğilimi karşısında bireyin nasıl hareket etmesi gerektiğine dair açıkça uyarır. Örneğin, çoğunluğa uyma eğiliminin tehlikesi, "Eğer yeryüzündekilerin çoğuna uyarsan seni Allah yolundan saptırırlar. Onlar ancak zanna uyuyorlar ve onlar sadece yalan uyduruyorlar." (el-En'am 6/116) ayetiyle ifade edilir. Bu ayet, bireyin iradesini toplumsal baskılara karşı koruması ve çoğunluk kabul etmiş bile olsa yanlışların sorgulanmasını teşvik eder.

Ekonomik koşullar, bireyin özgür iradesini önemli ölçüde etkileyen faktörlerden biridir. Maddi zorluklar veya bolluk, insanın karar alma süreçlerinde belirleyici bir rol oynar. Kıtık veya borç altında olan bir birey, geçim kaygısıyla daha hızlı ve kısa vadeli kararlar alma eğiliminde olabilir, bu da onun özgür iradesini sınırlayan bir unsur haline gelebilir. Aynı şekilde, ekonomik refah da bireyin manevi sorumluluklarını ve değerlerini göz ardı etmesine yol açabilir. Kur'an'da, "Ey iman edenler! Mallarınız ve evlatlarınız sizi, Allah'ı zikretmekten alıkoymasın. Her kim bunu yaparsa, işte onlar ziyana uğrayanların ta kendileridir." (el-Münâfikûn, 63/9) ayeti, servet ve mülklerin bireyin ahlaki sorumluluklarını unutmasına sebep olabileceğine dikkat çeker. Bu nedenle, ekonomik koşullar bireyin iradesini hem olumlu hem de olumsuz yönde etkileyebilir; bireyin özgür ve bilinçli bir şekilde kararlar alabilmesi, bu etkilerin farkında olup dengeyi sağlayabilmesine bağlıdır.

Çevre de bireyin özgür iradesini şekillendiren ve sınırlandıran önemli faktörlerden biridir. Fiziki çevre, yani kişinin yaşadığı coğrafya, iklim ve doğal kaynaklar, bireyin yaşam tarzını, alışkanlıklarını ve kararlarını etkileyebilir. Örneğin, zorlayıcı doğal

koşullar altında yaşayan bir birey, hayatta kalma mücadelesi nedeniyle belirli seçimler yapmak zorunda kalabilir. Sosyal çevre de aynı şekilde bireyin düşünce yapısını, değerlerini ve iradesini etkiler. Aile, arkadaşlar, eğitim ve toplumun genel normları, bireyin karar alma süreçlerinde belirleyici olabilir ve onun özgür iradesini daraltabilir. Kur'an, sosyal çevrenin etkisine dikkat çekerek, "Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve doğrularla beraber olun." (et-Tevbe, 9/119) ifadesiyle bireyin çevresindeki insanlardan etkilenerek doğru ya da yanlış yollara yönlendirilebileceğini vurgular. Ailenin bireyin özgür iradesi üzerindeki etkisi, çevresel faktörler arasında özellikle belirgin ve güçlüdür. Aile, bireyin ilk sosyal çevresini oluşturur ve yaşamın erken dönemlerinde gelişen değerler, inançlar ve davranışlar üzerinde derin bir etkiye sahiptir. Çocukluk ve gençlik yıllarında aileden alınan eğitim, öğretilen değerler ve görülen örnek davranışlar, bireyin ilerleyen yaşlardaki karar alma süreçlerinde temel bir referans noktası olur. Kur'an, aile ortamının önemine vurgu yaparak, "Ey iman edenler! Kendinizi ve ailenizi, yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun...." (et-Tahrîm, 66/6) ayetiyle aile bireylerinin birbirleri üzerindeki etkisini ve bu etkinin bireyin ahlaki gelişimine yansımaları belirtir. Aile, bireyin kimlik oluşumunda ve iradesini yönlendirmesinde hem bir rehber hem de bir sınırlandırıcı olabilir. İyi bir aile yaklaşımı, bireyin özgür iradesini desteklerken; baskıcı veya yönlendirici bir tutum, bireyin kendi kararlarını verme kapasitesini zayıflatabilir. Dolayısıyla, ailenin birey üzerindeki etkisi, özgür iradenin kullanımında belirleyici bir faktördür ve bu etki, bireyin kendi farkındalığı ve bilinçli tercihleriyle dengeye getirilebilir. Bu nedenle, bireyin çevresi, onun iradesini güçlendirebileceği gibi, zayıflatabilir de; kişinin özgür iradesini koruyabilmesi, çevresel etkilerin farkında olarak bilinçli seçimler yapabilmesiyle mümkündür.

Eğitim de bireyin özgür iradesi üzerinde derin bir etkiye sahiptir. Eğitim süreci, bireyin bilgi ve farkındalığını artırarak, onun dünyayı ve kendisini anlama biçimini şekillendirir. Bu süreçte kazanılan bilgi, eleştirel düşünme becerileri ve ahlaki değerler, bireyin seçimlerini daha bilinçli ve özgür bir şekilde yapmasına olanak tanır. Kur'an, eğitimin önemine dikkat çekerek, "Yaratan Rabbinin adıyla oku!" (el-Alak, 96/1) emriyle öğrenmeyi ve bilgi edinmeyi teşvik eder; bu da bireyin iradesini kullanma biçimini etkiler. Eğitim, bireye doğru ile yanlış ayırt edebilme yetisi kazandırarak, onu dışsal etkilerden bağımsız kararlar alabilen bir birey haline getirebilir. Ancak, eğitimin kalitesi ve içeriği de bu etkinin yönünü belirler; dogmatik veya tek taraflı bir eğitim anlayışı,

bireyin özgür iradesini kısıtlayabilir. Eğitim, bireyin iradesini güçlendiren veya sınırlayan bir unsur olarak, özgür iradenin kullanılmasında kritik bir rol oynar.

Sonuç olarak iradenin özgürlüğü, sadece bireysel faktörlerle değil, aynı zamanda toplumsal baskılar, ekonomik zorluklar ve çevresel koşullar gibi dışsal faktörlerle başa çıkma yeteneğiyle de ilişkilidir. Kur'an, bireyin özgür iradesini kullanabilmesi için hem maddi hem de manevi alanda rehberlik eder ve insanları daha bilinçli ve dengeli bir yaşam sürmeye teşvik eder. Kur'an'ın sunduğu prensipler, bireyin kendi içsel ve dışsal dünyasında dengeyi bulmasını ve özgür iradesini en doğru şekilde kullanmasını sağlar.

SONUÇ

Bu çalışma, Kur'an-ı Kerim'in insan iradesine dair sunduğu yaklaşımı, ilgili kavramlar ve ayetler ışığında inceleyerek, özgür iradenin ilahî irade, bireysel ve toplumsal etkenler bağlamında nasıl şekillendiğini ele almıştır. Çalışma boyunca, Kur'an'daki özgür irade anlayışının bireyin ahlaki ve toplumsal sorumluluklarıyla nasıl ilişkilendirildiği, insanın seçim yapma yetisinin hangi sınırlar içinde işlediği ve bu seçimlerin nasıl değerlendirildiği ana hatlarıyla tespit edilmeye çalışılmıştır.

Kur'an-ı Kerim, insan iradesini ne mutlak bir bağımsızlık ne de tamamen belirlenmiş bir yapı olarak sunmaktadır. İnsan, belirli sınırlar içinde seçim yapabilme yetisine sahiptir ve bu seçimlerinden sorumlu tutulmaktadır. Çalışma boyunca, özgür iradenin yalnızca bireysel faktörlerden değil, aynı zamanda toplumsal ve çevresel etkenlerden de etkilendiği görülmüştür. Bireyin iradesi, nefis, iman, akıl ve psikolojik etkenler gibi bireysel unsurlarla doğrudan ilişkili olduğu gibi, içinde bulunduğu sosyal çevreden de etkilenmektedir. Kur'an, bireyin sosyal çevresini bilinçli bir şekilde seçmesini öğütlemekte ve özgür iradenin sağlıklı kullanımı için bilgiye dayalı bilinçli tercihler yapması ve ahlaki sorumluluk çerçevesinde hareket etmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Çalışma sürecinde Kur'an'ın özgür irade anlayışının, insanın tamamen bağımsız ya da tamamen zorlanmış bir varlık olarak görülmediği yönünde bir denge sunduğu gözlemlenmiştir. Bununla birlikte, Kur'an, bireyin seçim yaparken yalnızca kendisine karşı değil, içinde yaşadığı topluma karşı da sorumlu olduğunu ortaya koymaktadır. İnsan iradesinin işleyişi Kur'an'da hem bireysel hem de toplumsal sorumlulukları içerecek şekilde ele alınmaktadır.

Çalışmada ayrıca, Kur'an'daki özgür irade anlayışı bağlamında, çağdaş felsefi yaklaşımlar anlam düzeyinde incelenmiş; Açık Teizm, panenteizm, Plantinga'nın Özgür İrade Savunusu, Kant'ın ahlak felsefesi ve Nozick'in Deneyim Makinesi gibi örnekler üzerinden özgürlük, sorumluluk ve ilahî irade arasındaki ilişki değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmeler, Kur'an'ın özgürlük anlayışının yalnızca bireysel tercih hakkıyla sınırlı kalmadığını; ilahî bilgi, ahlaki yükümlülük ve toplumsal sorumluluk ekseninde bütüncül bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymuştur.

Bireyin özgür iradesini kullanma sürecinde kararlarını nasıl aldığı, bu sürecin psikolojik ve sosyolojik dinamikleriyle nasıl şekillendiği gibi konuların, disiplinler arası bir bakış açısıyla değerlendirilmesi, alana yeni katkılar sağlayacaktır.

Bu çalışmanın literatüre katkısı, Kur'an'ın özgür irade anlayışını ilahî irade ile bireysel ve toplumsal sorumluluk ekseninde sistematik bir şekilde ele alarak, özgürlük ve sorumluluk arasındaki dengeyi vurgulaması yönünde olmuştur. Kur'an'ın insan iradesini bireysel ve toplumsal bağlamda ele alarak özgürlük ve sorumluluk arasında bir denge kurduğu görülmektedir. İnsan, belirli sınırlar içinde tercihte bulunma yetisine sahiptir ve bu tercihlerinin sonuçlarından sorumludur. Bireyin özgür iradesini sağlıklı biçimde kullanabilmesi için bilgiye dayalı ve bilinçli tercihler yapması, sorumluluk bilinciyle hareket etmesi ve içinde bulunduğu sosyal yapıyı göz önünde bulundurması gerekmektedir.

Bu bağlamda, ilerleyen araştırmalarda bireyin karar alma süreçlerini etkileyen unsurların Kur'an'a göre nasıl değerlendirildiği ele alınabilir. Kur'an'daki özgür irade anlayışı, çağdaş felsefi ve etik tartışmalarla ilişkilendirilerek ayrıntılı bir şekilde incelenebilir; özellikle modern etik teorileri ile karşılaştırmalı analizler yapılması, konuya yeni bir bakış açısı kazandırabilir. Ayrıca, bireyin iradesi üzerinde etkili olan psikolojik faktörler (irade gücü, karar verme süreçleri, bilinçaltı etkiler vb.) daha geniş çapta araştırılabilir. Özgür iradenin toplumsal yapı ile etkileşimi (sosyal, ekonomik ve politik bağlamlar içindeki işleyişi) disiplinler arası bir bakış açısıyla değerlendirilebilir. Bunun yanı sıra, Kur'an'ın bireysel ve toplumsal sorumluluk anlayışına yönelik daha ayrıntılı çalışmalar yapılması, konunun farklı açılardan ele alınmasına katkı sağlayacaktır.

Sonuç olarak, Kur'an-ı Kerim insan iradesini ne mutlak bir serbesti ne de bütünüyle belirlenmişlik içinde ele almakta; bireyin özgürce tercih yapabilmesini, bu tercihlerin ahlaki ve toplumsal sorumluluğunu üstlenebilmesiyle birlikte değerlendirmektedir. İnsan, belirli sınırlar içinde karar verebilme yetisine sahiptir ve bu kararlarının sonuçlarından sorumludur. Kur'an, bireyin özgür iradesini doğru bilgiye dayanarak, bilinçli tercihlerle ve ahlaki sorumluluk bilinciyle kullanmasını esas alır. Bu çerçevede Kur'an'ın ortaya koyduğu özgür irade anlayışı, insanın bireysel tercihlerinde sadece kendi benliğine değil, aynı zamanda hakikate, topluma ve ilahî buyruklara karşı sorumluluk taşıdığını hatırlatan bütüncül bir bakış sunmaktadır.

Çalışmanın, insan iradesi ve özgürlüğüne dair araştırma ve çalışmalara ayrıca kültürümüze katkılar sağlamasını diliyorum.

KAYNAKÇA

Meal ve Tefsirler

Kur'ân-ı Kerim Meâli. çev. Hayrettin Karaman vd., 11. baskı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2022.

Esed, Muhammed (1999). *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir* (çev. Cahit Koçtak - Ahmet Ertürk). İstanbul: İşaret Yayınları.

Hayat Rehberi Kur'ân -Konulu Tefsir- (2023). thk. Huriye Martı, 3. basım, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Kur'an Yolu: Türkçe Meâl ve Tefsir. çev. Hayreddin Karaman vd., 2. baskı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007.

Sâbûnî, Muhammed Ali (2003). *Safvetü't-Tefâsîr Tefsirlerin Özü*. çev. Sadrettin Gümüş -Nedim Yılmaz, İstanbul: İz Yayıncılık.

Diğer Kaynaklar

Akarsu, Bedia (1975). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Akseki, Ahmed Hamdi (1968). *Ahlak Dersleri*, 2. basım, İstanbul: Üçdal Neşriyat.

Apaydın, H. Yunus; "İhtiyar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, 21/575-576.

Argunşah, Mustafa vd. (2023). "Güncel Türkçe Sözlük", <https://sozluk.gov.tr>

Aristoteles (1998). *Nikomakhos'a Etik*. çev. Saffet Babür, Ankara: Ayraç Yayınevi.

Aydın, Mehmet S. (2001). *Din Felsefesi*, 9. baskı, İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

Bakar, Ethem (2023). *İrade Terbiyesi*, 2. basım, İstanbul: Ketebe Yayınları.

Billington, Ray (1997). *Felsefeyi Yaşamak*. çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bolay, Süleyman Hayri vd.; "Akıl", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, 2/238-242.

Bolay, Süleyman Hayri (2009). *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*, 10. baskı, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Cevizci, Ahmet (1999). *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, 3. basım, İstanbul: Paradigma Yayıncılık.

Çağrı, Mustafa (1982). *Gazali'ye Göre İslam Ahlakı -Nazari ve Ameli Olarak-*, İstanbul: Ensar Neşriyat.

- Çağrı, Mustafa; “Haset”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, 16/378-380.
- Çağrı, Mustafa; “Hürriyet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, 18/502-505.
- Çağrı, Mustafa (2000). *İslam Düşüncesinde Ahlak*, İstanbul: Birleşik Yayıncılık.
- Çağrı, Mustafa; “Sabır”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008, 35/337-339.
- Çağrı, Mustafa - Apaydın, H. Yunus; “Zan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, 44/122-124.
- Çağrı, Mustafa - Hökelekli, Hayati; “İrade”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, 22/380-384.
- Dinç, Mehmet - Öztürk, Saadet (2024). *İradeyi Eğitmek -Aklın ve Kalbin Beraberliği-*, İstanbul: Muhit Kitap.
- Erdem, Hüsameddin (1996). *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlak -Tanzimattan Cumhuriyete Kadar-*, Konya: Sebat Ofset Matbaacılık.
- Fârâbî, Ebu Nasr (2017). *es-Siyâsetu'l-Medeniyye*. çev. Mehmet Aydın vd., İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Fromm, Erich (2015). *Özgürlükten Kaçış: Faşizm, Demokrasi ve Özgürlük Üzerine*. çev. Şemsa Yeğin, İstanbul: Say Yayınları.
- Fromm, Erich (1994). *Sevginin ve Şiddetin Kaynağı*. çev. Yurdanur Salman - Nalan İçten, 6. baskı, İstanbul: Payel Yayınları.
- Gökberk, Macit (1980). *Felsefe Tarihi*, 4. baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Günay, Hacı Mehmet; “Şüpheler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, 39/263-265.
- Güriz, Adnan - Ersöz, Gülfem; “İrade Hürriyeti”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 24/1, 1967.
- Gürkan, Saime Leyla - Çift, Salih; “Sekîne”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009, 36/329-331.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî (t.y.). *Lisânü'l-Arab*. c. IV, s. 181-185, c.VII, s. 247-251, Beyrut: Dâru Sadır.
- İbn Miskeveyh, Ebu Ali Ahmed b. Muhammed b. Miskeveyh (2022). *Ahlak Eğitimi: Tehzîbü'l-Ahlâk*. çev. Abdülkadir Şener vd., 5. baskı, İstanbul: Büyüyenay Yayınları.

- İrğat, Muhammet (2011). *Nurettin Topçu'da İrade Kavramı* (Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Kant, Immanuel (1999). *Pratik Aklın Eleştirisi*, 3. baskı, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Kara, Mustafa; "Havf", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, 16/528-531.
- Kasapoğlu, Abdurrahman (2008). "Kur'an Açısından Fatalizm -İnkârcıların Bir Tutumu Olarak Kadercilik", *Hikmet Yurdu*, Yıl: 1, Sayı: 1, ss. 87-107.
- Kılıoğlu, İsmail (1988). *Ahlak ve Hukuk İlişkisi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Kutluer, İlhan; "Determinizm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, 8/215-220.
- Kutluer, İlhan; "Düşünme", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, 10/53-57.
- Memiş, Murat (2010). "Allah'a İzafesi Bakımından Kur'an'da İrade ve Meşîet Kavramları", *DEÜİFD*, C. XXXXI, s. 93-133.
- Omay, Murad (2012). "Nozick'in Düşünce Deneyi Hakkında Bazı Düşünceler", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 22, s. 289-299.
- Ödemiş, Mehmet; "Determinizm'in Yeni Savunması: Nörobijolojik İndirgemecilik", *Kader*, 202, 19/1, 29-54.
- Ödemiş, Mehmet (2021). *Özgürlüğün Trajedisi: Nörobilim Bağlamında İrade Sorunu*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Öner, Necati (1999). *Felsefe Yolunda Düşünceler*, 2. baskı, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Öner, Necati (1990). *İnsan Hürriyeti*, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Özbek, Durmuş; "İnşallah", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, 22/342-343.
- Payot, Jules (2020). *İrade Terbiyesi*, İstanbul: Karbon Kitaplar.
- Plantinga, Alvin (2023). *Tanrı, Özgürlük ve Kötülük*. çev. Musa Yanık, 3. baskı, Ankara: Fol Kitap.
- Platon (2010). *Devlet*. çev. Sabahattin Eyüboğlu - M. Ali Cimcoz, 10. baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Poyraz, Hakan (1999). "Ahlaki Özgürleşmenin Önündeki Bir Engel Olarak Fanatizm", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 40/2-3, s. 177-188.

Salabî, Ali Muhammed Muhammed (t.y.). *Kur'ân-ı Kerim'den Özgürlükler: Düşünce, İfade, İnanç ve Kişisel Özgürlükler*, b.y.

Saruhan, Müfit Selim (2005). *İslam Ahlak Felsefesinde Bilgi ve Hürriyet*, Ankara: Fecr Yayınevi.

Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas (2010). *Kelam Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Topçu, Nurettin (2017). *İsyah Ahlakı*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Uludağ, Süleyman; “Kalb”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, 24/229-232.

Üzüm, İlyas; “Gazap”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, 13/434-435.

Yasa, Metin (2005). “Panenteizmin Tarihsel Ardalını Üzerine”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 18–19, s. 129–146.

Yavuz, Yusuf Şevki; “Kesb”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2022, 25/304-306.

Yazıcıoğlu, Mustafa Sait; “Fiil”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, 13/59-64.

Yazıcıoğlu, Mustafa Sait (1997). *Maturidî ve Neseî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi (2021). *Hak Dini Kur'an Dili* (İnceleme-Tenkitli Metin), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Yeprem, M. Saim (1980). *İrade Hürriyeti ve İmam Mâturîdî*, İstanbul: Şamil Yayınevi.

Yıldız, Kemal; “Sorumluluk”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009, 37/380-382.

Yılmaz, Tahsin (1972). *Determinizm ve Hürriyet Problemi*, Ankara: Sevinç Matbaası.

Tezler

Akoğlan, Cansu (2020). *Daniel Dennett ve Paul Ricoeur'de Özgür İrade Problemi* (Doktora Tezi), Ankara: Hacı Bayram Veli Üniversitesi.

Bayam, Emine Gören (2015). *Açık Teizm Bağlamında Tanrı'nın Önbilgisi ve İnsan Hürriyeti* (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi.

Çelebi, Hüsna (2013). *Elmalılı Hamdi Yazır'da İrade-Meşîet Kavramı* (Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.

- Demir, Mekiye (2022). *Daniel Dennett ve Özgür İrade* (Yüksek Lisans Tezi), Elazığ: Fırat Üniversitesi.
- Eraslan, Ayşe (2019). *Fârâbî ve İbn Sînâ'da İrade, İhtiyar ve Eylem İlişkisi* (Yüksek Lisans Tezi), Yalova: Yalova Üniversitesi.
- Erbağcı, Hale Gülser (2007). *Augustinus'ta İrade Özgürlüğü Problemi* (Yüksek Lisans Tezi), Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi.
- Güvel, Orhan (2012). *Kur'an'da "Şâe" Fiilinin Kullanım Alanları* (Yüksek Lisans Tezi), Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- Karaman, Fatih (2021). *Kur'an'a Göre İnsan İradesini Olumsuz Yönde Etkileyen Faktörler* (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Khalifa, Belal (2022). *Cüveynî'ye Göre İrade* (Yüksek Lisans Tezi), Aksaray: Aksaray Üniversitesi.
- Kösen, Cumali (2020). *İbn Arabî'nin Düşünce Sisteminde İrade Hürriyeti ve İnsanın Sorumluluğu* (Doktora Tezi), Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi.
- Ödemiş, Mehmet (2020). *Kelâmî Açıdan Nörobilim Verileri Bağlamında İrade Özgürlüğü* (Doktora Tezi), Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi.
- Öğretici, Salih (2015). *Semantik Açıdan Tefsirlerde İrade Kavramı* (Yüksek Lisans Tezi), Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- Şahin, Naim (1989). *Kur'an-ı Kerim'de Akıl ve Aklın Değeri Meselesi* (Yüksek Lisans Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Yazıcı, Şeyma (2021). *Tanrı, İyilik ve İrade* (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi.